

Gemeente Utrecht

Rondom de Dom in 2018 en 2019

DP081, DP082 en SRV07: Archeologisch onderzoek
op het Domplein en in de Servetstraat (Utrecht)
Basisrapportage Archeologie 171

Basisrapportage Archeologie 171

Rondom de Dom in 2018 en 2019

DP081, DP082 en SRV07: Archeologisch onderzoek op het Domplein en in de Servetstraat (Utrecht)

Gerben Beeuwkes en Marieke Arkema

Erfgoed gemeente Utrecht
Stadhuisbrug 1
3511 KP Utrecht

Juli 2020

Administratieve gegevens van het project

Projectcode en -naam:

DP081 – Domplein werkzaamheden restauratie 2018-2019

DP082 – Domplein 21 Bouwaansluiting Stedin 2019

SRV07 – Servetstraat 2 2019

Locatie:

Domplein en Servetstraat, Utrecht

Landelijke centrumcoördinaten

Domplein: 136777,455852

Servetstraat: 136731,455838

Archis:

DP081 - 4749925100

SRV07 - 4585010100

DP082 - 4722910100

Opdrachtgever:

Erfgoed gemeente Utrecht (DP081)

Stedin (SRV07, DP082)

Coördinator vanuit de gemeente:

H.L. Wynia

Uitvoerder:

Erfgoed gemeente Utrecht

Dagelijkse leiding archeologische begeleiding:

G.B. Beeuwkes en M. Arkema

Uitvoering veldwerk:

DP081 (noordwesthoek): 30 november, 3 december en 13 december 2018

DP081 (voet Domtoren): 8 en 9 januari 2019

SRV07: 1 en 29 april 2019

DP082: 23 juli 2019

Beheer en plaats van documentatie:

Erfgoed gemeente Utrecht

Stadhuisbrug 1

3511 KP Utrecht

telefoon 030 286 0000

ISBN:

978-94-92694-45-4

Goedkeuring senior KNA-archeoloog:

H.L. Wynia
25 mei 2020

Goedkeuring bevoegd gezag (RCE):

F. Brounen
17 juni 2020

Inhoudsopgave

Samenvatting	5	7 Conclusie	37
1 Inleiding	7	Noten	38
1.1 Aanleiding voor het onderzoek	7	Literatuur	38
1.2 Personeel	7		
1.3 Methode	7		
2 Landschap en historische achtergrond	11	Bijlage 1 Bouwhistorische waarneming muurwerk van de Domkerk (Mark Bimmel)	39
3 Archeologische waarneming noordwesthoek Domplein (DP081)	13	Colofon	42
3.1 Aanleiding en achtergrond	13		
3.2 Sporen en interpretatie	13		
3.3 Beantwoording onderzoeksvragen	17		
4 Archeologische begeleiding voet Domtoren (DP081)	19		
4.1 Inleiding	19		
4.2 Sporen en structuren	19		
4.3 Interpretatie	24		
4.4 Vondstmateriaal	27		
4.5 Beantwoording onderzoeksvragen	27		
5 Archeologische waarneming SRV07 Servetstraat 2	31		
5.1 Inleiding	31		
5.2 Uitgevoerde werkzaamheden archeologische waarneming	31		
5.3 Beantwoording onderzoeksvragen	32		
6 Archeologische waarneming Bouwaansluiting Stedin Domplein (DP082)	33		
6.1 Inleiding	33		
6.2 Uitgevoerde werkzaamheden archeologische waarneming	35		
6.3 Beantwoording onderzoeksvragen	35		

Samenvatting

In het kader van de restauratie van de Domtoren was het noodzakelijk rondom de Domtoren diverse (kleine) graafwerkzaamheden uit te voeren voor onder andere de fundering van een tijdelijke bouwlift, het plaatsen van hekwerk en de aanleg van een elektriciteitskabel voor een tijdelijke bouwaansluiting. Daarnaast werd graafwerk verricht voor het vervangen van een huisaansluiting ter hoogte van de Servetstraat.

De graafwerkzaamheden vonden plaats binnen de grenzen van het beschermd rijksmonument Domplein te Utrecht (rijksmonumentnummer 531049). Binnen dit rijksmonument geldt een vrijstellingsdiepte van 50 centimeter. Dit betekent dat bij alle bodemversturende activiteiten met een diepte vanaf 50 centimeter door de initiatiefnemer een monumentenvergunning bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) moet worden aangevraagd. Om te voorkomen dat voor elke kleine ingreep waarbij geringe kans bestaat op het aantreffen of beschadigen van archeologische waarden het volledige vergunningsproces moet worden doorlopen, is in overleg met het bevoegd gezag (RCE), gekozen om voor dergelijke kleine ingrepen één Programma van Eisen (PvE) op te stellen. Daarnaast is afgesproken dat de archeologen van Erfgoed van de gemeente Utrecht de werkzaamheden begeleiden.

Onder dit PvE zijn in 2018 en 2019 door de afdeling Erfgoed vier archeologische onderzoeken uitgevoerd. Deze zijn uitgevoerd onder drie projectcodes, te weten DP081, DP082 en SRV07. Er is besloten om deze vier onderzoeken uit te werken in één rapportage. Drie onderzoeken bestonden uit het begeleiden van graafwerkzaamheden, één betrof een noodwaarneming. De graafwerkzaamheden van de noodwaarneming bleven beperkt tot 0,3 meter onder maaiveld en waren dan ook niet vergunningsplichtig. Wel zijn initiatiefnemers verplicht om archeologische resten die worden aangetroffen bij werkzaamheden te melden bij de minister. Toen bleek dat op deze geringe diepte al muurwerk aanwezig was, zijn de resten gedocumenteerd.

Archeologische begeleiding DP082 en SRV07

Bij twee onderzoeken werd niets anders dan recente verstoring ten behoeve van kabels en leidingen aangetroffen (DP082 en SRV07).

Bij de twee andere onderzoeken (beide uitgevoerd onder projectcode DP081) werd wel archeologie aangetroffen.

Archeologische noodwaarneming DP081

Tijdens de archeologische noodwaarneming zijn twee werkputten aangelegd waarbij de funderingsresten op circa 0,3 meter onder maaiveld lagen. In de werkput aan de noordoostzijde van de Domtoren is de fundering aangetroffen van de noordwesthoek van de gotische Domkerk. Deze is eerder bij onderzoek in 1929-1930 in beeld geweest. Op basis van bouwrekeningen wordt de fundering gedateerd in 1516. Deze datering komt overeen met de gebruikte steenformaten die bij de noodwaarneming zijn aangetroffen. Voor de bouw van de fundering is overigens gebruik gemaakt van hergebruikte baksteen uit de veertiende of vijftiende eeuw. Dit is op zich niet opmerkelijk, aangezien hergebruik in funderingen een veelvoorkomend fenomeen was. Bij de bouw van de Domkerk werd echter vooral gebruik gemaakt van nieuw materiaal en is hergebruik niet eerder vastgesteld.

In de werkput ten noordwesten van de toren zijn de funderingen van de romaanse Maartenstoren aan het licht gekomen. Deze torenfundering is eind jaren 20 van de vorige eeuw al een keer opgegraven. De digitale meetgegevens uit 2018 konden zodoende gecombineerd worden met foto's uit die tijd, waardoor duidelijk werd welk gedeelte van de Maartenstoren in 2018 gezien is.

Archeologische begeleiding DP081

Het tweede onderzoek van DP081 vond plaats rondom de voet van de Domtoren. Door middel van acht proefputten werd het bovenste deel van de voet van de oost- en westzijde van de Domtoren in kaart gebracht. Hierbij is vastgesteld dat de westzijde, waar het maaiveld lager ligt dan aan de oostzijde, slechts één zandstenen plintlaag bezit en onder het maaiveld direct de bakstenen fundering begint. Aan de oostkant is dit beeld echter anders. Hier ligt het maaiveld hoger, waardoor de zuidoosthoek van de toren een extra funderingslaag van zandsteen heeft. In de noordoosthoek van de toren zijn zelfs twee lagen van zandsteen aangebracht. Op basis van eerdere waarnemingen werd dit al vermoed, maar het was nog niet eerder met zekerheid vastgesteld. Bovendien is de voet van de Domtoren niet eerder zo systematisch onderzocht, al zijn delen ervan wel eerder in beeld geweest.¹ In één van de proefputten werd tevens een rood zandstenen sarcofaagfragment gevonden dat in het verlengde van de Domtorenfundering lag. Het fragment bezat een visgraatmotief. Het fragment kan niet nader gedateerd worden dan midden tiende tot dertiende eeuw. Het is onduidelijk

waarom het fragment op deze plek is terecht gekomen en waar de rest van de sarcofaag zich bevindt.

De resultaten van de uitgevoerde (nood)waarnemingen laten zien dat de graafwerkzaamheden veelal hebben plaatsgevonden in verstoorde grond, zoals in zones met veel kabels en leidingen, waarbij geen archeologische resten worden bedreigd. Maar er zijn ook graafwerkzaamheden archeologisch begeleid waarbij nieuwe informatie over de bouw van de kerk en de toren is ontdekt. Tevens is duidelijk geworden dat funderingsresten al vanaf 30 centimeter onder maaiveld aanwezig kunnen zijn. Hieruit blijkt dat het archeologisch begeleiden van graafwerkzaamheden op en rondom het Domplein van belang blijft voor de kennisontwikkeling van de geschiedenis van het Domplein.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

In 2019 heeft de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht diverse archeologische waarnemingen uitgevoerd op het Domplein en de Servetstraat. In verband met de restauratie van de Domtoren was het noodzakelijk rondom de Domtoren diverse (kleine) graafwerkzaamheden uit te voeren voor onder andere de fundering van de tijdelijke bouwlift, het plaatsen van hekwerk en de aanleg van een elektriciteitskabel voor een tijdelijke bouwaansluiting. Daarnaast is het vervangen van een huisaansluiting ter hoogte van de Servetstraat archeologisch begeleid.

De graafwerkzaamheden vonden plaats binnen de grenzen van het beschermd rijksmonument Domplein te Utrecht (rijksmonumentnummer 531049). Binnen dit rijksmonument geldt een vrijstellingsdiepte van 50 centimeter. Dit betekent dat bij alle bodemversturende activiteiten met een diepte vanaf 50 centimeter door de initiatiefnemer een monumentenvergunning bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) moet worden aangevraagd. Om te voorkomen dat voor elke kleine ingreep waarbij een geringe kans bestaat op het aantreffen of beschadigen van archeologische waarden het volledige vergunningsproces moet worden doorlopen, is in overleg met het bevoegd gezag (RCE), gekozen voor een andere oplossing. In februari 2019 is een Programma van Eisen (PvE) opgesteld voor alle kleine werkzaamheden binnen het rijksmonument.²

In deze rapportage worden de resultaten beschreven van de diverse werkzaamheden die in 2018 en 2019 zijn begeleid. De archeologische begeleiding is uitgevoerd conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 4.0.

Er zijn vier archeologische onderzoeken uitgevoerd. Deze zijn uitgevoerd onder drie projectcodes, te weten DP081, DP082 en SRV07. Er is besloten om deze vier onderzoeken uit te werken in één rapportage. Drie onderzoeken bestonden uit het begeleiden van graafwerkzaamheden, één betrof een noodwaarneming. De graafwerkzaamheden van de noodwaarneming bleven beperkt tot 0,3 meter onder maaiveld en waren dan ook niet vergunningsplichtig. Wel zijn initiatiefnemers verplicht om archeologische resten die worden aangetroffen bij werkzaamheden te melden bij de minister. Toen bleek dat op deze geringe diepte al muurwerk aanwezig was, zijn de resten gedocumenteerd.

1.2 Personeel

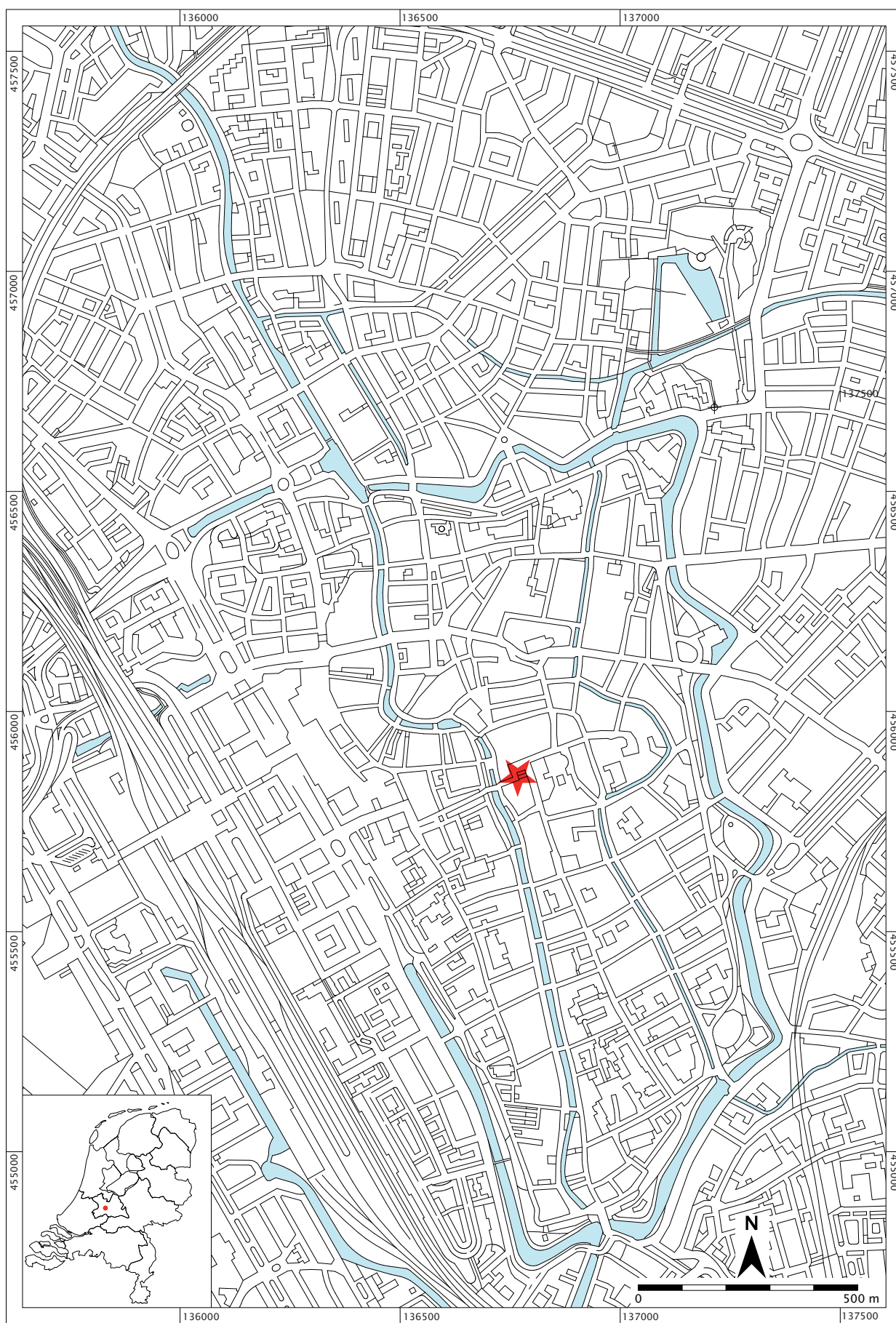
Het veldwerk is uitgevoerd door de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht in de persoon van M. Arkema (KNA archeoloog MA) en G.B. Beeuwkes (KNA archeoloog MA) onder supervisie van H.L. Wynia (Senior KNA archeoloog). M. Arkema en G.B. Beeuwkes hebben de technische uitwerking en het schrijven van deze rapportage voor hun rekening genomen. Het bevoegd gezag namens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is F. Brounen. De rapportage is geredigeerd door R. Pruis. Tijdens het veldwerk heeft bouwhistoricus M. Bimmel de bouwhistorische elementen in werkput 1 beschreven en geïnterpreteerd. Zijn bevindingen zijn opgenomen in dit rapport.

1.3 Methode

Eind 2018 en in 2019 werden werkzaamheden ten behoeve van de inrichting van een bouwterrein, het plaatsen van funderingen en de aanleg van een gasleiding op en nabij het Domplein archeologisch begeleid. Deze werkzaamheden bestonden uit het graven van dertien putten met groottes variërend van 1 m² tot circa 37 m². De graafwerkzaamheden gingen niet dieper dan 0,6 meter onder maaiveld.

De waarnemingen vonden op verschillende momenten en op diverse locaties rondom het Domplein plaats. Er is daarom voor gekozen voor de afzonderlijke projecten een eigen projectcode aan te maken en deze apart in Archis te melden. Op deze wijze is duidelijk waar en wanneer welke graafwerkzaamheden zijn begeleid. Uiteindelijk zijn drie projecten in deze rapportage opgenomen, namelijk Servetstraat 2 (SRV07), aanleg tijdelijke bouwaansluiting Domplein (DP082) en de werkzaamheden voor de bouw van de tijdelijke steiger aan de voet en de noordwesthoek Domtoren (DP081). DP081 is vervolgens in twee onderdelen verdeeld: DP081-noordwesthoek Domplein en DP081-voet Domtoren. Onder het eerste subproject vallen werkput 1 tot en met 3 en onder de tweede vallen werkputten 4 tot en met 11.

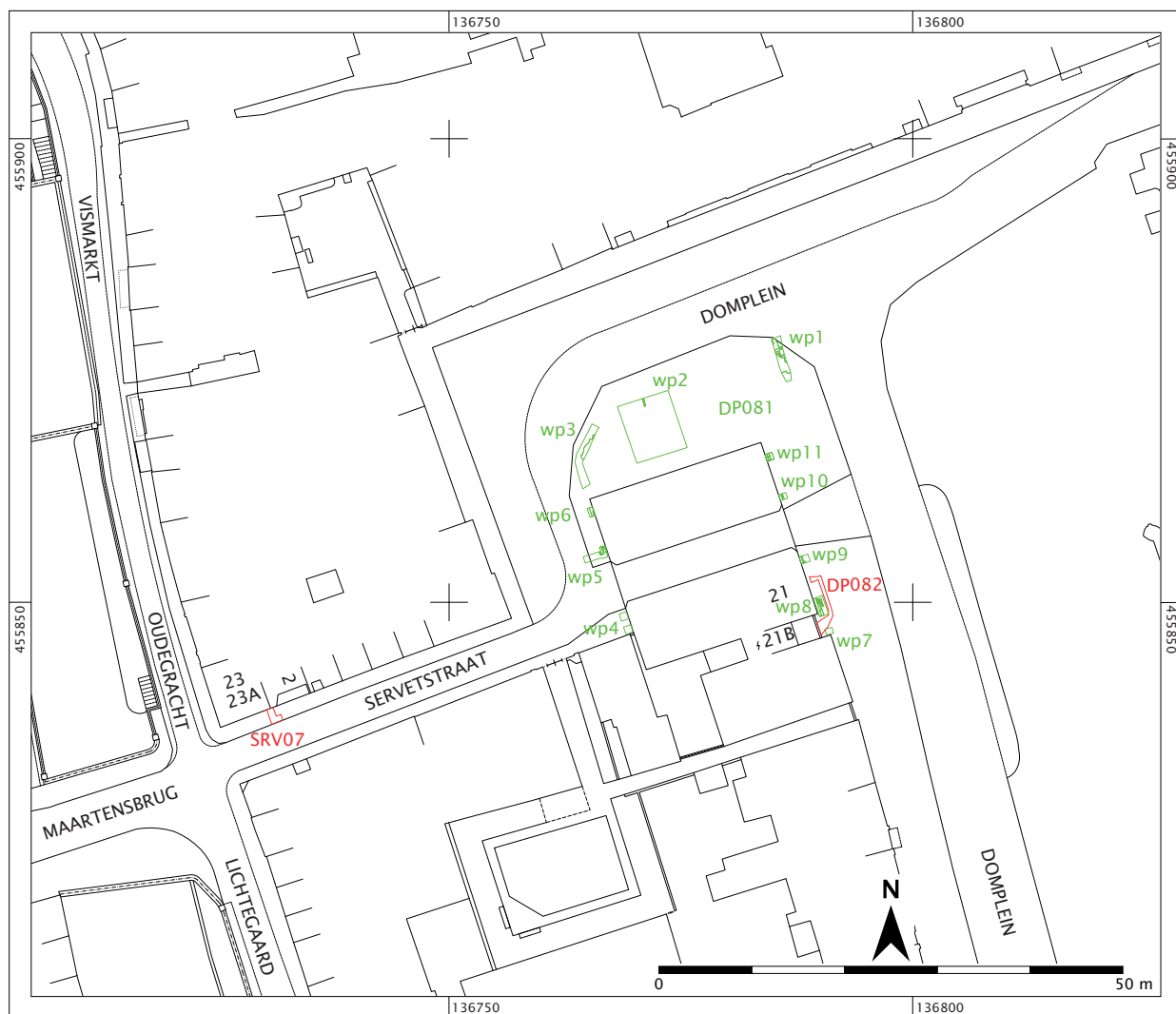
Het graven werd waar mogelijk met een kleine graafmachine uitgevoerd, maar bestond grotendeels uit handwerk vanwege de aanwezigheid van kabels en leidingen of muurwerk. Vanwege de hoeveelheid gebouwen en de hoogte van deze gebouwen in de omgeving van de opgraving, was het nauwelijks mogelijk te werken met

Afb. 1.1 De ligging van de onderzoekslocaties DP081, DP082 en SER07 op landelijk en gemeentelijk niveau (zie ook afb. 1.2).

een GPS-ontvanger. Enkel bij het project DP081 (noordwesthoek Domplein) was het mogelijk put 1 en 2 met de GPS in te meten. De overige putten zijn aan de hand van vaste punten uit de omgeving analoog ingemeten (schaal 1:20). Deze analoge tekeningen zijn achteraf gedigitaliseerd. De sporen zijn gedocumenteerd en beschreven. Er is niet dieper gegraven dan noodzakelijk was voor de werkzaamheden. Twee keer is gekozen voor gebruik van fotogrammetrische meettechnieken: van put 1 van DP081 (noordwesthoek Domplein) en put 8 van DP081 (voet Domtoren) zijn zogenaamde orthofoto's gemaakt.

Er is tijdens het veldwerk één vondst aangetroffen, namelijk een groot bewerkt fragment rode zandsteen. Het fragment is niet meegenomen, maar in situ behouden. Verder zijn geen vondsten verzameld. Er is één analoge tekening gemaakt en er zijn in totaal 403 veldfoto's gemaakt.

Afb. 1.2 De ligging van de werkputten van de waarnemingen DP081, DP082 en SRV07 op het Domplein en in de Servetstraat, met de werkputnummers.

2 Landschap en historische achtergrond

De onderzoeken die in deze rapportage behandeld worden, vonden allen plaats op het Domplein of in de Servetstraat. Aan dit plein liggen de Domkerk en de Domtoren, twee van de meest markante gebouwen in Utrecht. Het Domplein was echter niet altijd een plein. De geschiedenis van het Domplein gaat lang terug. De activiteiten die circa 2000 jaar geleden plaatsvonden op deze plek, markeerden zelfs het begin van bewoning in de binnenstad van Utrecht.

De binnenstad van Utrecht ligt op het Utrechtse stroomstelsel van de Rijn.³ Rond 800 voor Chr. ontstond de Vecht als zijrivier van de Rijn. In de ondergrond van de binnenstad zijn nog diverse oude rivierbeddingen aanwezig. Het Domplein ligt op oeverafzettingen van de Rijn. De rivier stroomde rond het begin van de jaartelling ten noorden van het plein.⁴

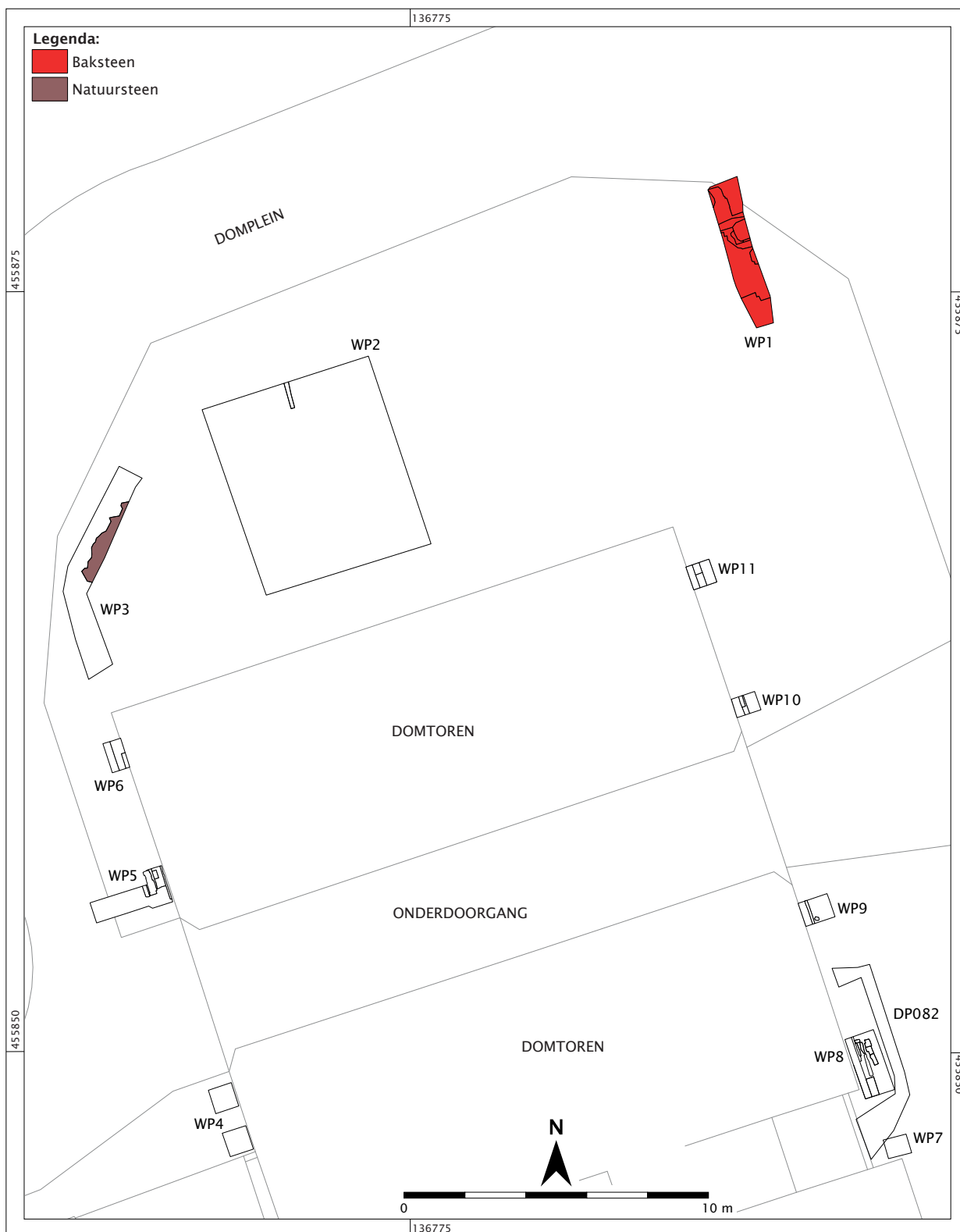
Omstreeks 40 na Chr. arriveerden Romeinse soldaten op de locatie die we tegenwoordig Domplein noemen en stichtten hier een hulpstroepenfort (*castellum*) genaamd Trajectum. Dit fort maakte deel uit van de *limes*, de noordelijke grens van het Romeinse Rijk. Deze grens werd gemarkeerd door de aanwezigheid van militaire versterkingen, waar ook het *castellum* op het Domplein onderdeel van uitmaakte.⁵ De keuze voor de locatie van Trajectum hing samen met landschappelijke voordelen: het *castellum* was gelegen op een oeverwal in de binnenbocht van de Rijn op de plaats waar de Vecht afsplitste van de Rijn. De naam Trajectum betekent dan ook 'plaats waar de rivier overgestoken kan worden'. Het *castellum* werd in eerste instantie uit hout opgetrokken, maar werd in de late tweede of begin derde eeuw vervangen door muren van tufsteen. Omstreeks 400 na Chr. verlieten de Romeinen het *castellum*.

Over de periode die direct volgde op het vertrek van de Romeinen, is tot op heden weinig bekend. Enkel de vondst van drie vijfde-eeuwse graven op het nabijgelegen Pieterskerkhof bewijst dat er ook in deze periode mensen gewoond hebben in de omgeving van het huidige Domplein. Rond 695 na Chr. nam de Angelsaksische missionaris Willibrord, met goedkeuring van de Frankische koningen, de restanten van het oude *castellum* in gebruik. Daarmee begon een nieuw en welvarend hoofdstuk voor Utrecht. Willibrord herstelde het vernielde kerkje van Dagobert en vestigde hier zijn bisschopszetel.⁶ Vanaf dat moment diende het Domplein als religieus centrum voor de hele regio. Deze religieuze functie

genereerde aantrekkingskracht en zorgde ervoor dat veel ambachtslieden en handelaren zich vestigden in Utrecht. Vermoedelijk zorgde de komst van Vikingen in 856 voor een tijdelijk vertrek van de bisschop en zijn gevolg. Wanneer de bisschop omstreeks 925 terugkeert, breekt wederom een periode van voorspoed aan.

De goede band tussen de bisschop en heersende koningen en keizers zorgde voor de verlening van rechten en de giften van goederen. Deze goede relatie werd in het begin van de elfde eeuw benadrukt door de bouw van een nieuw bisschoppelijk en een keizerlijk paleis, grotendeels binnen de burchtmuren. Alleen westelijke castellummuur werd gesloopt voor de bouw van de nieuwe paleizen. De buitenmuren van deze paleizen vormden dan ook de nieuwe buitenmuur van de bisschoppelijke burcht. Eveneens werd aangevangen met de bouw van de romaanse Dom. Vanaf het midden van de elfde eeuw werden rond de bisschoppelijke burcht vier nieuwe kerken gebouwd die een kruis vormden met de Domkerk als middelpunt.⁷ De Domkerk zelf werd vanaf de dertiende eeuw verbouwd tot gotische kerk, waarmee men in het begin van de zestiende eeuw klaar was. Gedurende de late middeleeuwen bleef Utrecht de belangrijkste plaats in de regio. De religieuze functie bleef van onmiskenbaar belang, maar ook de handel en ambacht speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de middeleeuwse stad.

In 1674 raasde een allesverwoestende storm over Utrecht waarbij het middenschip van de Domkerk instortte. De laatste resten van het middenschip werden pas in 1825 opgeruimd, waardoor het Domplein, zoals we het nu kennen, ontstond.

Afb. 3.1 De allesporenkaart van werkput 1 t/m 3 van DP081.

3 Archeologische waarneming noordwesthoek Damplein (DP081)

3.1 Aanleiding en achtergrond

Voor de restauratie van de Domtoren is de gehele toren in steigers geplaatst. Deze steigers behoefden stevige funderingen welke deels in de grond gezet werden. Dit project was in handen van het aannemingsbedrijf Nico de Bont B.V. Aan de noordzijde van de Domtoren werden in de winter van 2018 voorzieningen getroffen om de bouwwerkzaamheden te kunnen uitvoeren.

Op 30 november 2018 werden aan de noordzijde van de Domtoren graafwerkzaamheden uitgevoerd om de fundering voor een hek en een tijdelijke bouwlift te plaatsen. Voor het plaatsen en funderen van het hek is een sleuf gegraven van circa 1 meter breed, 3 meter lang en 0,3 tot 0,4 meter diep en voor de lift werd een sleuf van circa 6,5 meter bij 5,7 meter, met een diepte van 0,5 meter gegraven. Voor de graafwerkzaamheden was geen monumentenvergunning aangevraagd, omdat de diepte van de sleuven de vrijstellingsgrens van 0,5 meter onder maaiveld niet zou overschrijden.

De sleuf van het hek bleek precies bovenop de westmuur van de voormalige Domkerk gepland te zijn (aangegeven met klinkers in het straatpatroon). Om de gewenste diepte voor de fundering van het hek te verkrijgen hebben grondwerkers de bovenste laag van kloostermoppen van het muurwerk weggehaald. Op het moment van het wegslopen van de bovenste laag kloostermoppen is door de RCE het werk stilgelegd. Vervolgens heeft de gemeente Utrecht na overleg met de RCE een noodwaarneming uitgevoerd. Het muurwerk is schoongemaakt, gefotografeerd, onderzocht en beschreven door een bouwhistoricus. Tevens zijn foto's genomen voor het maken van een orthofoto. Vervolgens zijn de verschillende lagen muurwerk ingemeten met de GPS (werkput 1) en

is ook de put voor de liftschaft ingemeten (werkput 2, zie afb. 3.1). Na het vastleggen van de gegevens zijn de funderingen afgedekt met beschermend doek. Zodoende kon het hek geplaatst worden en na de restauratie weer worden afgebroken zonder schade aan te brengen aan de funderingen.

Op 13 december 2018 is een tweede een archeologische noodwaarneming uitgevoerd aan de noordkant van de Domtoren. Wederom was archeologie in het zicht gekomen bij het graven van een sleuf ten behoeve van de betonfundering van het hek rondom de bouwlift. Ook voor deze graafwerkzaamheden was geen monumentenvergunning noodzakelijk omdat niet dieper werd gegraven dan 0,5 meter onder maaiveld. In de sleuf kwam de bovenzijde van een deel van een natuurstenen fundering tevoorschijn. De fundering is schoongemaakt, gefotografeerd en ingemeten met de GPS (werkput 3, zie afb. 3.1). De fundering is bij de graafwerkzaamheden niet beschadigd en kon blijven liggen. Na het inmeten is de fundering afgedekt met folie en vervolgens scherp zand om mogelijke schade bij het verwijderen van het beton na afloop van de restauratie te voorkomen.

3.2 Sporen en interpretatie

Romaanse Domkerk

De plek waar de waarneming van de natuurstenen fundering gedaan is, is ingemeten als werkput 3. De natuurstenen fundering is rommelig opgebouwd en het gebruikte materiaal is niet op grootte gesorteerd. In de noordwestelijke hoek lijkt een vrij grote ovale kei te liggen (afb.3.2). Het overige natuursteen bestaat voornamelijk uit brokken tufsteen. Er zit veel mortel in en rondom de fundering. Mogelijk dat er meer funderingsresten onder

Datum van uitvoering	30 november, 3 december en 13 december 2018
Plaats / Toponiem	Damplein, Damplein werkzaamheden restauratie (noordwesthoek)
Projectcode	DP081
Hoekcoördinaten plangebied	136732,455868/136785,455879/136787,455874/136764,455862
Archeologische beleidskaart Gemeente Utrecht	Beschermde archeologisch Rijksmonument (Rijksmonumentnummer 53109, AMK-nummer 12314)
Oppervlakte onderzoeksgebied	<40 m ²
Grondgebruik tijdens waarneming	Openbare weg, bestraat
Aanleiding / voorgenomen bodemingrepen	Aanleg steigerfundering en klaarmaken bouwterrein door Aannemingsbedrijf Nico de Bont B.V.
Archismelding	4749925100
NAP-hoogte maaiveld	5,6 meter +NAP

Tabel 3.1 Overzicht van de administratieve gegevens van het project DP081.

het zand aanwezig zijn, maar er is niet dieper gegraven dan noodzakelijk was voor de bouwwerkzaamheden.

De fundering behoort tot de romaanse Dom uit de elfde eeuw. Bisschop Adelbold gaf in 1015 opdracht tot de bouw van de romaanse Domkerk binnen de bisschoppelijke burcht. Reeds in 1023 was de bouw van de kerk voltooid.⁸ Tevens werden aan weerszijde van de romaanse Dom twee paleizen of paltsen gebouwd, één voor de bisschop en één voor de keizer. Dit onderstreepte de goede band tussen Utrecht en haar keizers. Over de romaanse Dom is betrekkelijk weinig bekend. Deze Dom was namelijk geen heel lang leven beschoren. De reden hiervoor was de start van de bouw van de gotische Domkerk in de dertiende eeuw. Zodoende is slechts één contemporaine schilderij overgeleverd waar de romaanse Domkerk op wordt afgebeeld.⁹ Op basis van archeologische en bouwhistorische onderzoeken in de afgelopen decennia is een reconstructie gemaakt (afb. 3.3 en 3.4). Op afbeelding 3.3 is in het midden de toren van de romaanse Dom te zien. Deze toren heette de Sint-Maartenstoren en was de plek waar zich de klokken bevonden.¹⁰ De natuurstenen fundering die tijdens het huidige onderzoek is aangetroffen behoorde tot deze toren.

De fundering van de Sint Maartenstoren is in de jaren 20 van de vorige eeuw in zijn geheel blootgelegd (afb.

3.5). Wanneer werkput 3 over de foto uit 1929 wordt gelegd, is direct duidelijk wat er in 2018 in het zicht lag. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de foto uit 1929 geen orthofoto betreft en de opname dus niet loodrecht is. Op basis van deze foto en eerdere bouwhistorische opnamen blijkt dat er in het verleden een sleuf midden door de torenfundering is gehakt ten behoeve van kabels en leidingen. De werkput uit 2018 bevond zich dus voor de helft in deze kabelsleuf. De natuurstenen die zichtbaar waren, maken onderdeel uit van de originele (niet weggehaakte) fundering. Zelfs het halfronde tufsteenfragment lijkt overeen te komen met de foto uit de jaren 20 van de vorige eeuw.

Gotische Domkerk

De waarneming op 30 november 2018 betrof de westmuur van de gotische Domkerk (afb.3.6). Deze sleuf is ingemeten als werkput 1. De muur lag vrijwel exact zoals in de bestrating is aangegeven. Afgaande op oude tekeningen is de fundering reeds tussen 1929 en 1930 in het zicht geweest, ingemeten en opgetekend. Van dit onderzoek zijn echter geen originele tekeningen, verslagen of foto's overgeleverd, waardoor slechts de fundingscontouren bekend zijn.¹² Het muurwerk is al vanaf 0,32 meter onder het huidige straatniveau aanwezig. Op enkele plaatsen is de muur in het verleden weggehaakt in verband met de aanleg van kabels. In de noordhoek van

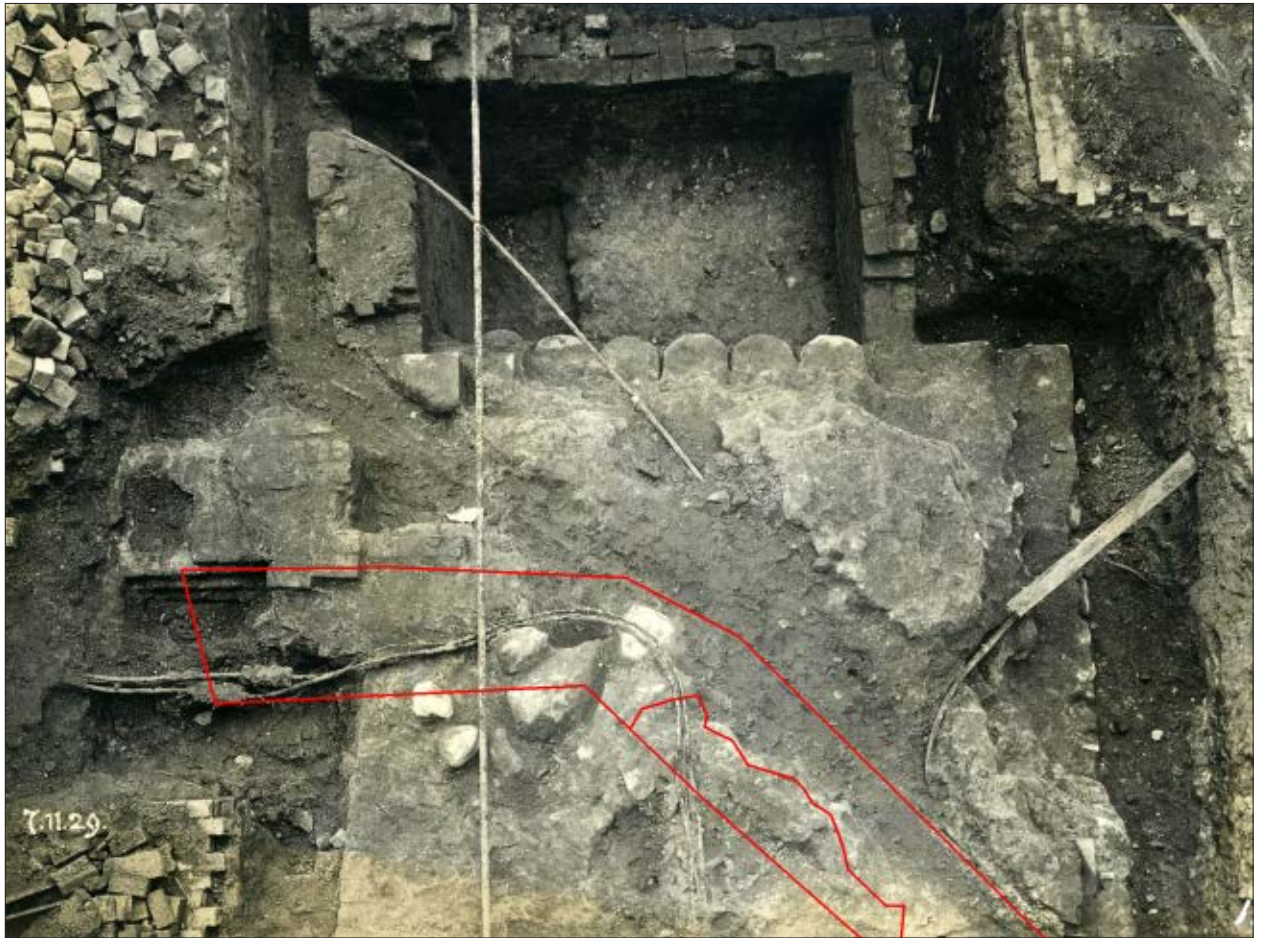
Afb. 3.2 De natuurstenen fundering van de Maartenstoren zoals zichtbaar in put 3. Opvallend zijn de ronde natuurstenen blokken en het overmatig gebruik van mortel.

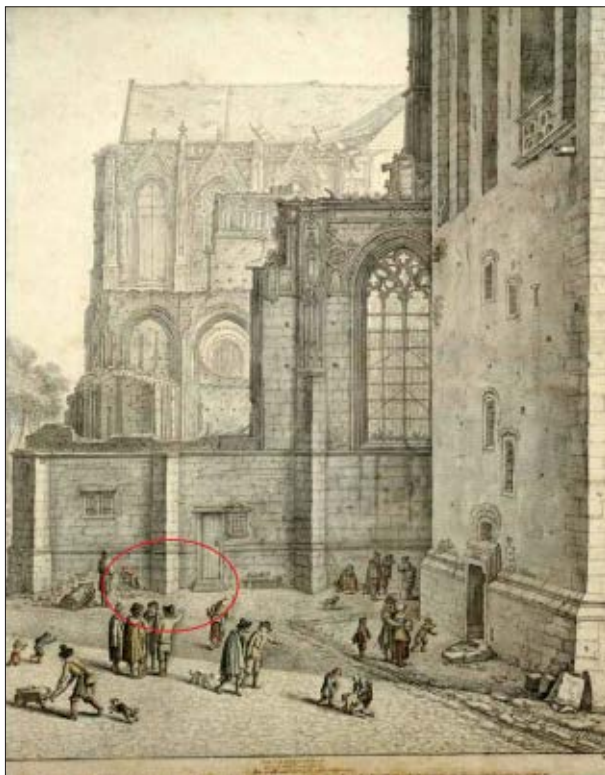
Afb. 3.3 Reconstructie van de bisschoppelijke burcht omstreeks 1040 met daarbinnen als meest dominante element de romaanse Domkerk met de Maartenstoren. Ook zichtbaar zijn de beide paleizen op de achtergrond, de Sint Salvator op de voorgrond en de Heilige Kruiskapel tussen beide kerken in. Gezien vanuit het zuidoosten. Bron: D. Claessen, in De Kam, Kipp en Claessen 2014, 35.

Afb. 3.4 Reconstructie van de romaanse Domkerk met rechts op de voorgrond de Maartenstoren. Gezien vanuit het noorden. Bron: D. Claessen, in: De Kam, Kipp en Claessen 2014, 39.

Afb. 3.5 Foto van de torenfundering uit 1929 met de locatie van werkput 3 uit 2018 in het rood aangegeven. Het noorden is aan de rechterzijde van de foto.

Afb. 3.6 De gotische Domkerk zoals afgebeeld in 1660 door Steven van Lamsweerde. Midden op de voorgrond is de noordwestmuur van de Domkerk zichtbaar. Gezien vanuit het westen. Bron: Het Utrechts Archief.

de werkput was een pijlerfundering van de kerk zichtbaar. Vanuit deze fundering richting het zuiden loopt de voormalige westmuur van de Domkerk. De zijkanten van de muur waren niet zichtbaar in het vlak. Door middel van een kijkgaatje is de westrand van de muur waargenomen. Gezien het feit dat de oostrand van de muur niet waargenomen kon worden, kan geconcludeerd worden dat de funderingsmuur in ieder geval 1,15 meter breed moet zijn. De westzijde van de muur (buitenkant van het middenschip) is waarschijnlijk bekleed geweest met natuursteen (zie ook bijlage 1, bouwhistorisch verslag).

Van zes losse bakstenen die in de werkput lagen, zijn maten genomen (tabel 3.2). Het is onduidelijk waar deze bakstenen precies vandaan gekomen zijn. De bouwhistoricus heeft de put in drie segmenten verdeeld (A, B en C) waarbij bij per segment de maten van de bakstenen

Segment	Baksteenformaat (in cm)	Datering
Onbekend	28,5x13,5x6	14 ^e eeuw
Onbekend	?x14x6,5	15 ^e eeuw
Onbekend	29x14,5x6	14 ^e tot 16 ^e eeuw
Onbekend	28,5x14x6	14 ^e eeuw
Onbekend	?x14x6	15 ^e eeuw
Onbekend	30x14x6	14 ^e en 15 ^e eeuw
A	27x13x7	16 ^e eeuw
A	30x14x6,5	14 ^e en 15 ^e eeuw
B	27x13x?	16 ^e eeuw
C	27x14x6,5	16 ^e eeuw

Tabel 3.2 Overzicht baksteenformaten van de losgehaakte bakstenen en de bakstenen per segment.

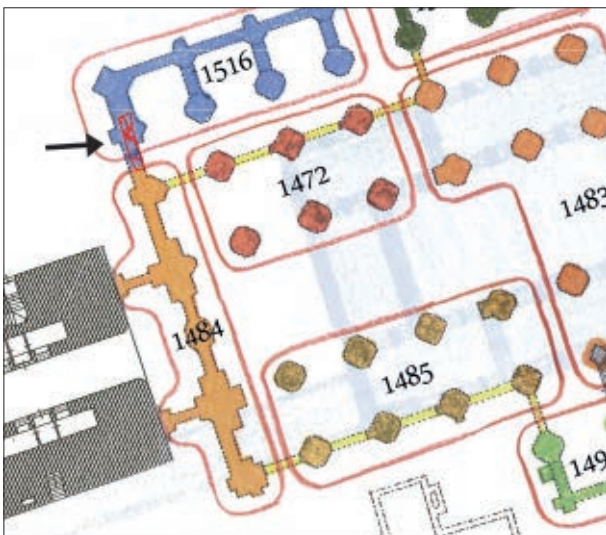

Afb. 3.7 Orthofoto van werkput 1 met daarin de drie segmenten aangegeven.

van het muurwerk zijn genoteerd (tabel 3.2 en afb.3.7). Bij segment A is tevens een 3-lagenmaat van circa 27 centimeter genoteerd. De bakstenen zijn gemetseld met licht tot donkergrijze mortel met een korrelige structuur en een enkele mosselschelp ertussen.

De gotische Domkerk kende, net als de Domtoren, verschillende bouwfases verspreid over enkele eeuwen. Na intensieve bouwwerkzaamheden aan de Domtoren en het koor van de Domkerk, was het in 1484 dan eindelijk de beurt aan de westgevel van de Domkerk. Voor de bouw van deze gevel moest ook het laatste deel van de oude romaanse Domkerk worden afgebroken. Hiermee begonnen al in 1471.¹² De noordwesthoek van de gotische Domkerk werd pas vanaf 1516 gebouwd (afb. 3.8).¹³ Wanneer de ligging van werkput 1 gekoppeld wordt aan de bouwfases van de westgevel, blijkt dat het meest zuidelijke gedeelte van fundering die in de werkput zichtbaar was (segment A in afb. 3.7) mogelijk uit de bouwphase van 1484 zou kunnen dateren.

Opvallend is dat de losse bakstenen uit werkput 1 in de veertiende en vijftiende eeuw dateren. Deze dateringen komen niet overeen met de zestiende-eeuwse bouwphase.

Afb. 3.8 De plattegrond van de gotische Domkerk met daarin aangegeven de verschillende bouwfases. Linksboven is in het rood de archeologische waarneming aangegeven. Het noorden is boven.

Waarschijnlijk zijn deze bakstenen afkomstig uit de fundering en betreft het hergebruikt materiaal, al kan niet met zekerheid uitgesloten worden dat de stenen van elders afkomstig zijn.

De baksteenmaten van het muurwerk zelf komen wel min of meer overeen met de zestiende-eeuwse datering van (een deel van) de westgevel. De drie segmenten lijken verder onderling niet te verschillen qua datering, er is dus geen overgang waargenomen van het deel van de gevel dat al in 1484 zou zijn gebouwd. Bakstenen met maten variërend tussen 27x13/14x7/6,5 dateren namelijk primair uit het begin van de zestiende eeuw. De fundering bevatte echter ook bakstenen met het formaat 30x14x6,5 wat op een veertiende of vijftiende-eeuwse datering duidt. Vermoedelijk heeft men bij de bouw van de Domkerkfundering niet alleen gebruik gemaakt van nieuw materiaal, maar ook van oudere hergebruikte bakstenen. Dit wijkt af van het normale beeld van de Domkerkfundering, welke tijdens eerdere waarnemingen primair uit nieuwe bakstenen bestond. Voor de aanleg van funderingen werden vaak bakstenen hergebruikt, ze waren immers toch niet in het zicht. In die zin is het voorkomen van veertiende- of vijftiende-eeuwse baksteen in een zestiende-eeuwse fundering dus niet verrassend.

3.3 Beantwoording onderzoeksvragen

Op basis van dit onderzoek kunnen alle vooraf in het PvE gestelde onderzoeksvragen in meer of mindere mate beantwoord worden.¹⁴

1. Zijn er archeologische resten in het tracé aanwezig? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie van de archeologische resten (horizontaal en verticaal)? Zo nee, hoe kan de afwezigheid verklaard worden?

Ja, al betreffen het voornamelijk bouwhistorische elementen. De fundering van de noordwestmuur van de gotische

Domkerk en de fundering van de Maartenstoren zijn bij dit onderzoek aangetroffen.

2. Welke materiaalcategorieën zijn aanwezig, wat is de vondstdichtheid en hoe is de conserveringstoestand?

Alle elementen bestonden uit natuur- of baksteen, waarvan de conservering goed was.

3. In welke perioden en/of fasen zijn de sporen onder te verdelen?

De eerste fase betreft die van de bouw van de Maartenstoren welke in het begin van de elfde eeuw plaatsvond. De tweede fase betreft de bouw van de noordwesthoek van de gotische Domkerk, welke rond 1516 heeft plaatsgevonden.

4. Wat is de exacte locatie van de archeologische resten? Wat is de diepte (t.o.v. maaiveld) en hoogteligging (t.o.v. NAP) van de archeologische resten?

De archeologische resten liggen circa 30 centimeter onder maaiveld, tussen 5,2 en 5,4 meter +NAP.

5. Wat voegen de onderzoeksresultaten (inclusief bodemopbouw) toe ten opzichte van resultaten uit voorgaande onderzoeken?

De vaststelling dat voor de bouw van de fundering van de Domkerk niet enkel nieuwe bakstenen, maar ook hergebruikt materiaal werd gebruikt, is niet eerder gedaan.

6. Wat is de mate van de verstoring door (sub)recente activiteiten zoals het leggen van kabels en leidingen?

Dwars door het fundament van de Maartenstoren is in het recente verleden een sleuf gegraven ten behoeve van kabels en leidingen.

4 Archeologische begeleiding voet Domtoren (DP081)

4.1 Inleiding

Voor de restauratie van de Domtoren is de gehele toren in steigers geplaatst. Deze steigers behoeften stevige funderingen welke deels in de grond gezet werden. Dit project was in handen van het aannemingsbedrijf Nico de Bont B.V. Om erachter te komen hoe de funderingen gemaakt moesten worden, was het belangrijk om de ondergrond in kaart te brengen. Belangrijke vraagstukken bij dit vooronderzoek waren: de hoeveelheid en de diepte van de archeologie, de ligging en diepte van de kabels en de gesteldheid van de fundering van de Domtoren. Deze eeuwenoude fundering werd bij voorkeur gebruikt als drager van de nieuwe betonnen fundering. Om het hiervoor beschreven te onderzoeken, is eerst een aantal proefgaatjes van circa 50 centimeter diep en om en nabij één vierkante meter groot gegraven. In eerste instantie was het plan deze gaten aan elke zijde van de toren te graven, maar aangezien de situatie in het noorden reeds bekend was en zuidelijk de fundering op het zand direct onder de bestrating gelegd werd, werden alleen de oost- en westzijde van de Domtoren onderzocht.

4.2 Sporen en structuren

Van bodemopbouw was tijdens dit onderzoek geen sprake gezien de geringe diepte en het bouwhistorische karakter van de proefgaten. Om die reden volgt hieronder een beknopte beschrijving van de waarnemingen in de verschillende proefgaten, voor de ligging van de proefputten zie afb. 4.1.

Put 4

Aan de westzijde van de Domtoren zijn vier proefgaten gegraven (put 4.1 en 4.2, 5 en 6). De twee zuidelijke putten waren dermate verstoord door kabels en recente

activiteiten dat van de aanwezigheid van archeologische waarden geen sprake was.

Put 5

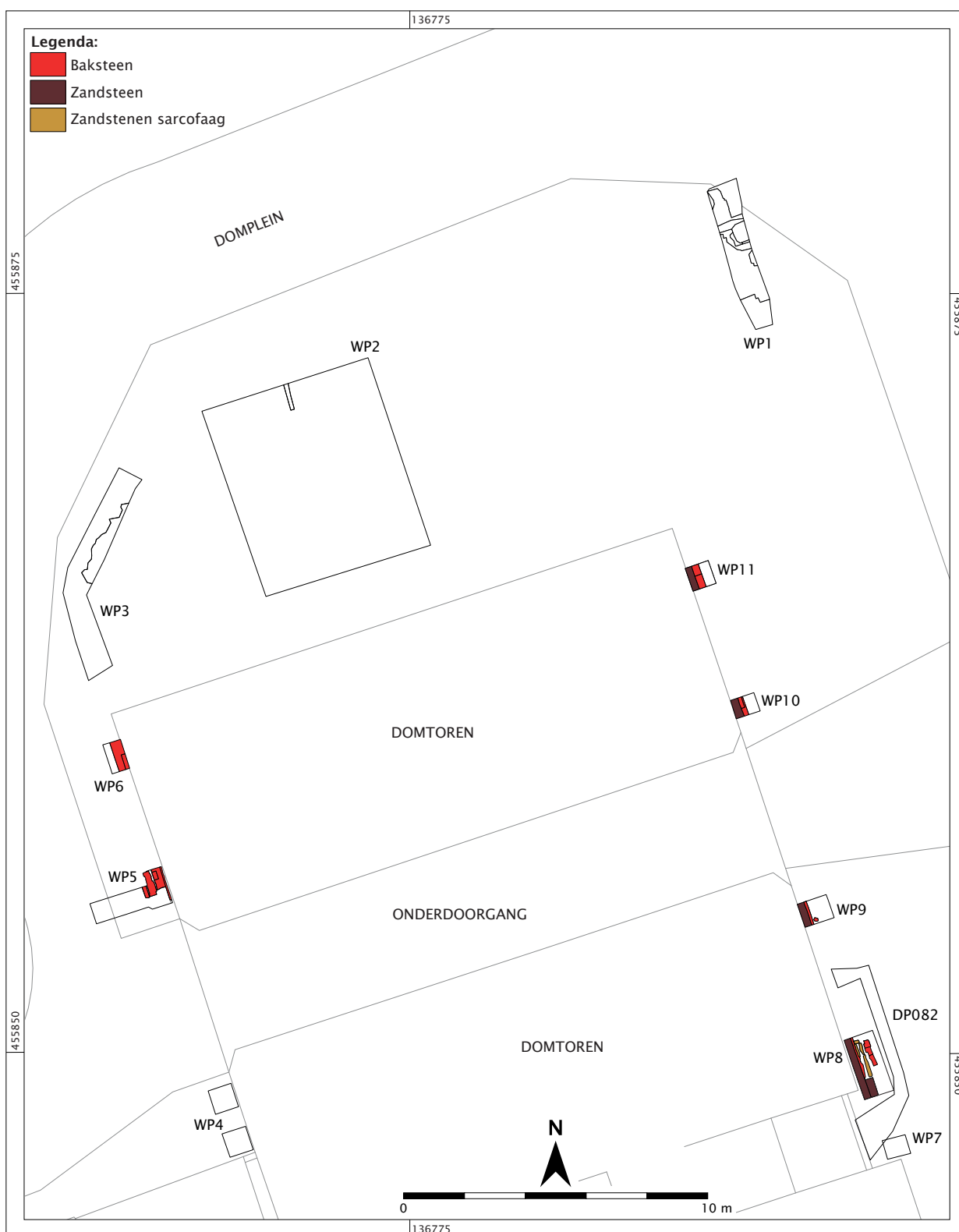
In de westelijke proefput direct ten noorden van de poort was een deel van de bakstenen fundering van de Domtoren zichtbaar. Dit komt overeen met de verwachting. De fundering bestaat uit rode kloostermoppen. Het grootste deel van de bakstenen kon niet opgemeten worden vanwege de geringe grootte van het gat. Opvallend was dat één baksteen groter was dan de overige. Deze kon wel opgemeten worden en had formaten van 28x14/14,5x8,5 centimeter. Direct ten westen van de fundering lagen industrieel vervaardigde bakstenen met de lange zijde tegen elkaar in noord-zuidelijke richting. Onder deze bakstenen bevond zich een kabel, wat deze structuur hoogstwaarschijnlijk in de twintigste eeuw dateert. Een ander opvallend element was een kloostermop die ogenschijnlijk schuin tegen deze bakstenenrij aangelegd was. Vermoedelijk lag hiernaast nog een dergelijke baksteen, al kon dat vanwege de breedte van het gat niet met zekerheid vastgesteld worden. Waarschijnlijk zijn deze kloostermoppen hergebruikt als bescherming van eerdergenoemde kabel. Het overige deel van de ondergrond bestond uit ophoging met hier en daar puinresten.

Put 6

Het vierde proefgat aan de westzijde van de toren bevond zich tegen de noordwesthoek van de toren. Ook in dit gat was de fundering van de Dom zichtbaar, die hier uit rode kloostermoppen bestond. De afmetingen van deze bakstenen waren 30x14,5x? centimeter. Op de fundering was nog een restant van de bovenste baksteenlaag bewaard gebleven met afmetingen ?x16x? centimeter. Het overige deel van deze put bestond uit ophoging met puinresten.

Datum van uitvoering	8 en 9 januari 2019
Plaats / Toponiem	Domplein, Domplein werkzaamheden restauratie (Voet Domtoren)
Projectcode	DP081
Hoekcoördinaten plangebied	136765,455860/136785,455866/136769,455847/136792,455847
Archeologische beleidskaart Gemeente Utrecht	Beschermd archeologisch Rijksmonument (Rijksmonumentnummer 53109, AMK-nummer 12314)
Oppervlakte onderzoeksgebied	<20 m ²
Grondgebruik tijdens waarneming	Openbare weg, bestraat
Aanleiding / voorgenomen bodemingrepen	Aanleg steigerfundering door Aannemingsbedrijf Nico de Bont B.V.
Archismelding	4749925100
NAP-hoogte maaiveld	5,6 meter +NAP

Tabel 4.1 Overzicht van de administratieve gegevens van het project DP081.

Afb. 4.1 De allesporenkaart van de werkputten 4 t/m 11 van DP081.

Afb. 4.2 Put 4.1 gezien richting het oosten.

Afb. 4.5 Put 6 met de aanzet van de bakstenen fundering van de Domtoren.

Afb. 4.3 Put 4.2 gezien richting het oosten.

Afb. 4.6 Overzicht met put 6 op de voorgrond en put 5 op de achtergrond.

Afb. 4.4 Put 5 met op de voorgrond de kloostermop en de twintigste-eeuwse kabelrij. Op de achtergrond de aanzet van de bakstenen fundering van de Domtoren.

Afb. 4.7 Enkel schoon zand en een losse baksteen in put 7, gezien richting het oosten.

Put 7

In dit proefgat was primair schoon zand met een enkele losse baksteen aanwezig. Er zijn geen archeologische resten gedocumenteerd.

Put 8

Deze proefsleuf was in eerste instantie circa 1 bij 0,8 meter groot. Later werd deze put verbonden met put 7 om de algehele bodemkundige situatie te beoordelen. In deze uitgebreide put was een aantal opvallende elementen aanwezig. Het meest in het oog springende was een rood zandstenen structuur die vermoedelijk onderdeel is geweest van een sarcofaag. Het object was 12 centimeter breed, 13 centimeter dik en bestond uit twee stukken met een lengte van 76 en 29 centimeter. De steen lag los tegen de fundering van de Dom en was versierd met een zigzag- of visgraatmotief. De oostelijke zijde van het object was, in tegenstelling tot de andere twee zichtbare zijdes, niet strak bekapt, maar wekt de indruk losgehakt te zijn. Noordelijk van deze structuur lag nog een fragment rode zandsteen van 27 bij 19 centimeter. Het is niet zeker of deze ook tot dezelfde sarcofaag gehört heeft. Omdat de bouw van de steigerfundering het fragment van de sarcofaag ongemoeid laat, is besloten het object in situ te bewaren.

Ook in deze put is de fundering van de Dom aanwezig. Maar in tegenstelling tot de andere waarnemingen bestaat de eerste laag uit rood zandsteen. Eén blok zandsteen kon in zijn geheel in de lengte gemeten worden en was 71

Afb. 4.8 De initiële put 8 met de twintigste-eeuwse baksteenrij op de voorgrond, de aanzet van de zandstenen sarcofaag daar achter en op de achtergrond de bakstenen en zandstenen fundering van de Domtoren.

Afb. 4.9 De uitbreiding van put 8 met daarin als opvallende elementen links de zandstenen aanzet van de Domtorenfundering en in het midden het fragment van de sarcofaag.

centimeter lang. Onder de zandstenen laag ligt een laag kloostermoppen. Tussen de kloostermoppen en de sarcofaag (en in mindere mate ook boven de kloostermoppen) was een ondefinieerbare grijze laag aanwezig waarvan de gelaagdheid leek op die van leisteen. Het materiaal was zeer fragiel en kon gemakkelijk tussen de duim en wijsvinger verpulverd worden, waardoor het meer weg had van houtskool. Het was niet geheel duidelijk wat voor materiaal dit betrof, mogelijk ging het om kleischalie. Er is geen monster van genomen.

In de zuidoosthoek van de fundering van de Domtoren bevond zich een groot blok geel zandsteen met een lengte van 52 centimeter. Zandsteen is met name bij de bouw van de romaanse dom gebruikt en mogelijk is dit blok secundair gebruikt bij de bouw van de Domtoren.

Tenslotte was oostelijk van de sarcofaag, net als in put 5, een rij subrecente bakstenen aanwezig waaronder een kabel verscholen ging. Deze constructie is in de negentiende of zelfs twintigste eeuw te dateren.

Put 9

In dit proefgat bestaat de eerste laag van de fundering wederom uit rode zandsteen. Hieronder is een laag kloostermoppen aanwezig. In de put bestond verder voornamelijk uit schoon zand met hier en daar puinresten.

Afb. 4.10 Orthofoto van het sarcofaagfragment met rechts het blok zandsteen op de zuidoosthoek van de Domtoren.

Afb. 4.11 Een close-up van het fragment van de sarcofaag.

Afb. 4.12 Put 9 met ook daarin een zandstenen funderingslaag met daaronder een bakstenen laag.

Afb. 4.13 Put 10 met ook daarin een zandstenen funderingslaag met daaronder een zeer fragmentarische bakstenen laag.

Put 10

Evenals in put 9 bestond ook in put 10 de bovenste laag van de fundering uit rode zandsteen en de tweede laag uit kloostermoppen. Deze tweede laag leek uit breuksteen te bestaan, maar het kan ook zijn dat dit gedeelte slecht bewaard gebleven is. Ook de derde laag van de fundering is in deze put zichtbaar geweest en bestaat uit kloostermoppen van $\approx 13,5 \times 7$ centimeter.

Put 11

In de meest noordelijke put van de oostkant van de Domtoren bestaat de bovenste laag van de fundering wederom uit zandsteen, echter deze keer is de steen grijs van kleur. Opvallend was dat ook de tweede laag

Afb. 4.14 Put 9 met twee zandstenen funderingslagen alvorens zich een baksteenlaag aandient.

van de fundering uit zandsteen bestaat. Twee zandstenen blokken zijn gedeeltelijk in zicht geweest en waren respectievelijk grijs en rood van kleur. Hieronder bestaat de fundering uit baksteen.

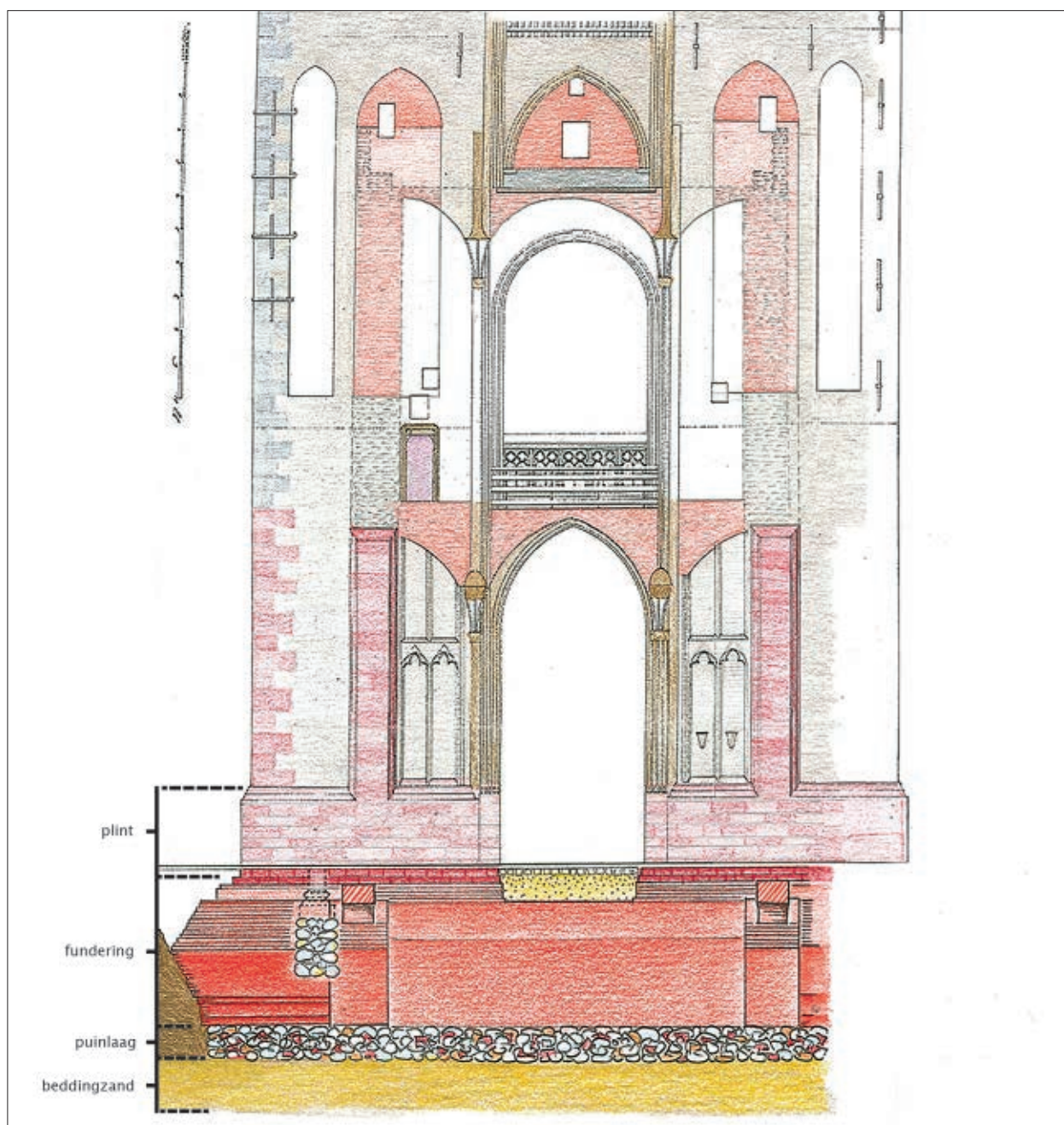
Het overige deel van de put bestond, in tegenstelling tot de overige putten aan de oostkant, voornamelijk uit een puinige vulling. Het schone zand dat tot nu toe kenmerkend was voor de oostkant van de Domtoren, was hier nauwelijks aanwezig. Vooral fragmenten van rode bakstenen waren hier in grote mate aanwezig.

Afb. 4.15 Put 9 met twee zandstenen funderingslagen alvorens zich een baksteenlaag aandient, gezien richting het westen.

4.3 Interpretatie

Een opvallend verschil tussen de fundering van de oost- en westzijde van de Domkerk is het gebruik van natuur- en baksteen. Aan de westzijde is voor de aanzet van de plint baksteen gebruikt en bestaat de eerste funderingslaag uit bakstenen. Aan de oostzijde is de eerste en soms zelfs de tweede funderingslaag van zandsteen gemaakt. Voor deze discrepantie bestaat een logische verklaring. Toen werd aangevangen met de bouw van de Dom, werd logischerwijs allereerst de fundering gebouwd. Deze fundering diende in fases gebouwd te worden vanwege het opkomende grondwater en het instortingsgevaar van de putwanden en omringende gebouwen. Om die reden werd eerst gefaseerd tot boven het grondwater de fundering gebouwd met baksteen.

Afb. 4.16 Bouwhistorische doorsnede van de Domtoren. Gezien vanuit het oosten.

Na vaksgewijs uitgraven en het storten van een puinlaag werd per segment met spoed de bodem en de zijkanten opgemetseld tegen de wand van de bouwput (afb. 4.16). Hierna was het veilig de rest van de fundering te metselen. Deze werkzaamheden vonden plaats tot ongeveer 1 meter onder maaiveld.¹⁵

Vervolgens werd op 26 juni 1321 begonnen met de definitieve bouw van de Domtoren. Deze dag werd de eerste (rode zand-) steen gelegd en gewijd.¹⁶ Wellicht is het deze steen geweest die in het zicht is geweest tijdens dit onderzoek. Bij de definitieve bouw werd primair gebruik gemaakt van natuursteen. Het maaiveld van het Domplein was echter niet overal hetzelfde, aangezien het plein in

noordelijke richting omhoog liep. Het laagste gedeelte bevond zich zodoende aan de westkant, daar waar de bakstenen fundering zich dan ook direct onder het straatniveau bevindt. Aan de zuidoostkant, waar het maaiveld wat hoger lag, werd eerst een uitkragende laag natuursteen aangebracht alvorens men aan de zandstenen plint begon (afb. 4.17). Bij de noordwest hoek van de Domtoren waren zelfs twee van zulke uitkragende natuursteenlagen nodig voordat de fundering hoog genoeg lag om met de plint te beginnen.¹⁷ Deze eerste zandstenen plintaanzet bepaalde de exacte buitenmaat van de Domtoren.

Op foto's uit de jaren 30 van de vorige eeuw blijkt dat de noordkant van de toren tot de plint enkel uit bakstenen

Afb. 4.17 De uitkragende natuurstenen laag die boven op de bakstenen fundering geplaatst is. Gezien richting het westen. (Foto gemaakt in 2013 door F. Kipp.)

bestaat (afb. 4.18). Dit wijkt af van het hiervoor geschetste beeld. Bij de noordkant van de Domtoren lag het maaiveld namelijk het hoogst waardoor hier minstens twee zandstenen funderingslagen verwacht zouden worden. Wat hiervoor de verklaring is, blijft voorlopig onbekend. Wellicht moet het antwoord gezocht worden bij de verschillende bouwfasen van de Domtoren.

Het zandsteen dat gebruikt werd bij de bouw van de Domtoren bestond geheel uit hergebruikt materiaal. Deze grote natuurstenen blokken moeten afkomstig zijn geweest van de romaanse Dom. Uit oude tekeningen en

schilderijen blijkt dat de Domtoren oorspronkelijk een zandstenen plint had. Deze rode zandstenen plint is later vervangen door een bakstenen versie waarna het in 1862 werd vervangen voor het huidige grijze Portlandsteen.¹⁸ De huidige rode zandstenen plintaanzet is zodoende nog het enige originele gedeelte van de plint.

Afb. 4.18 Foto uit 1932 van de noordzijde van de Domtoren fundering. Opvallend is het gebruik van baksteen direct onder de plint.

4.4 Vondstmateriaal

De enige vondst van deze opgraving is het eerder genoemde sarcofaagfragment (afb. 4.19). Het fragment kon in situ blijven liggen aangezien de nieuwe steigerfundering hierboven geplaatst zou worden. Het rode zandstenen object was versierd met een visgraatmotief en was vermoedelijk onderdeel van de deksel van de sarcofaag. Het fragment van de sarcofaagdeksel is niet preciezer te dateren dan tussen tweede helft van de tiende en de dertiende eeuw.¹⁹ Opvallend is de ligging van het object tegen de tweede funderingslaag en in het verlengde van een zandstenen blok die fungeert als hoek van het Dommfundament. Waarom de sarcofaagdeksel hier ligt, is niet geheel duidelijk. Mogelijk houdt het object verband met de zandstenen hoeksteen. De ligging precies in het verlengde hiervan doet vermoeden dat de sarcofaag wellicht diende als versteviging van het straatwerk. Toch kan ook niet uitgesloten worden dat de sarcofaag bij graafwerkzaamheden in de nabije omgeving is aangetroffen, afgebroken en in fragmenten in teruggeworpen grond beland is. Sarcophagen zijn in het verleden immers met regelmaat gevonden op het Domplein (afb. 4.20/4.21).

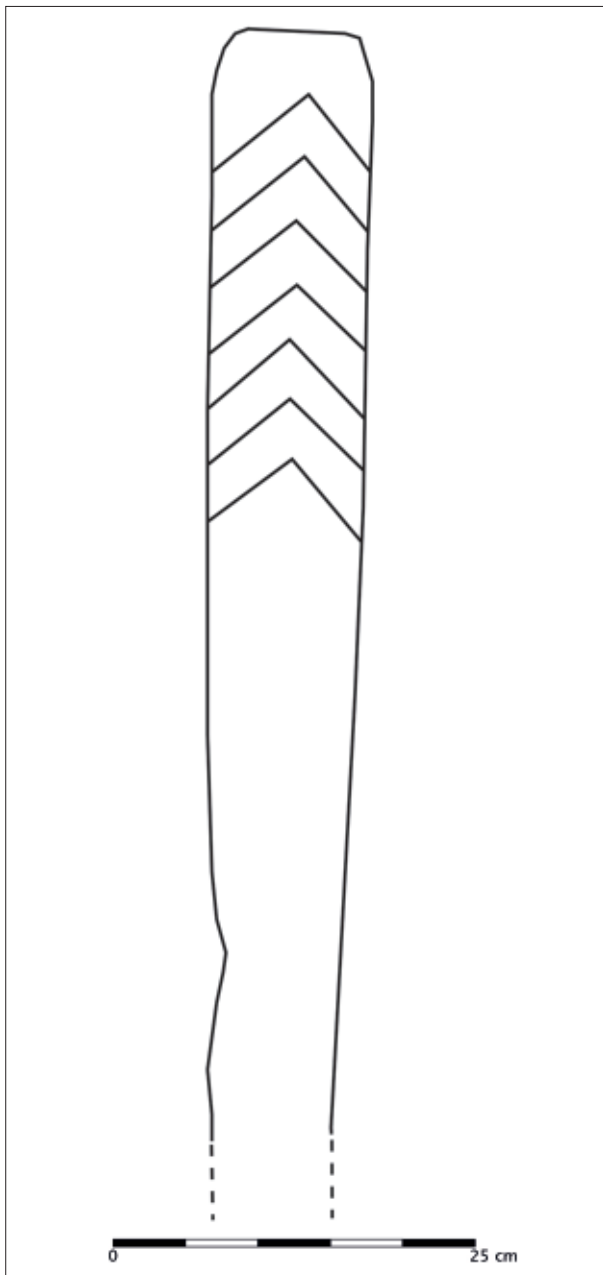
Een sarcofaagdeksel met een vergelijkbare versiering is overigens tot op heden niet gevonden in Utrecht.

4.5 Beantwoording onderzoeksvragen

Op basis van dit onderzoek kunnen alle vooraf in het PvE gestelde onderzoeksvragen in meer of mindere mate beantwoord worden.²⁰

1. Zijn er archeologische resten in het tracé aanwezig? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie van de archeologische resten (horizontaal en verticaal)? Zo nee, hoe kan de afwezigheid verklaard worden?

Ja, al betreffen het voornamelijk bouwhistorische elementen en dan primair de voet van de Domtoren. Enkel het sarcofaagfragment kan wellicht los gezien worden van de Domtoren constructie, al is dat niet met zekerheid te zeggen.

Afb. 4.19 Tekening van het sarcofaagfragment waarbij het duidelijk zichtbare visgraatmotief is aangegeven.

2. Welke materiaalcategorieën zijn aanwezig, wat is de vondstdichtheid en hoe is de conserveringstoestand?

Behalve het sarcofaagfragment zijn geen vondsten gedaan. Alle overige elementen bestonden uit natuur- of baksteen waarvan de conservering goed was.

3. In welke perioden en/of fasen zijn de sporen onder te verdelen?

Twee kabelgoten zijn in de negentiende of twintigste eeuw te dateren. De verstoring in put 7 en 4 zullen recenter zijn. De overige elementen dateren in de late middeleeuwen. Het sarcofaagfragment dateert tussen 950

Afb. 4.20 Een sarcofaag temidden van de resten van de Heilige Kruiskapel op het Domplein, slechts enkele meters van het sarcofaagfragment uit het huidige onderzoek. Foto uit 1933, gezien vanuit het noorden.

Afb. 4.21 Drie sarcofagen naast elkaar die in 1929 zijn aangetroffen op het Domplein.

en 1300 en de bouwhistorische onderdelen van de voet van de Domtoren dateren uit het begin van haar bouw in het begin van de veertiende eeuw.

4. Wat is de exacte locatie van de archeologische resten? Wat is de diepte (t.o.v. maaiveld) en hoogteligging (t.o.v. NAP) van de archeologische resten?

De archeologische resten beginnen direct onder maaiveld. De ligging boven of onder de grond is vaak het onderscheid tussen bouwhistorie en archeologie. Zodoende begint rondom de Dom de archeologie direct onder het maaiveld (tussen 5,4 en 5,7 meter +NAP).

5. Welke activiteiten zijn ter plaatse uitgevoerd, uitgaande van de sporen en vondsten?

In ieder geval kan vastgesteld worden dat elders graafwerkzaamheden hebben plaatsgevonden, waarbij een sarcofaag afgebroken en weggehaald is. Daarbij is duidelijk dat de sarcofaag secundair in stukken gehakt is

en de fragmenten niet op dezelfde plek beland zijn. Wat de reden is voor deze activiteiten is niet duidelijk.

6. Wat voegen de onderzoeksresultaten (inclusief bodemopbouw) toe ten opzichte van resultaten uit voorgaande onderzoeken?

In grote lijnen waren de resultaten uit dit onderzoek reeds bekend. De aanwezigheid van een derde zandstenen plintlaag in de noordoosthoek van de Domtoren bleek echter wel nieuwe informatie. Daarbij is de aanzet van de fundering aan de oost- en westkant van de Domtoren niet eerder systematisch onderzocht. Het bevestigen van de reeds bestaande theorieën is eveneens van belang.

7. Wat is de mate van de verstoring door (sub)recente activiteiten zoals het leggen van kabels en leidingen?

Put 4 en 7 zijn door recente activiteiten verstoord. Bij put 4.1 en put 4.2 kan met zekerheid gezegd worden dat dit door de aanleg van kabels en leidingen gebeurd is.

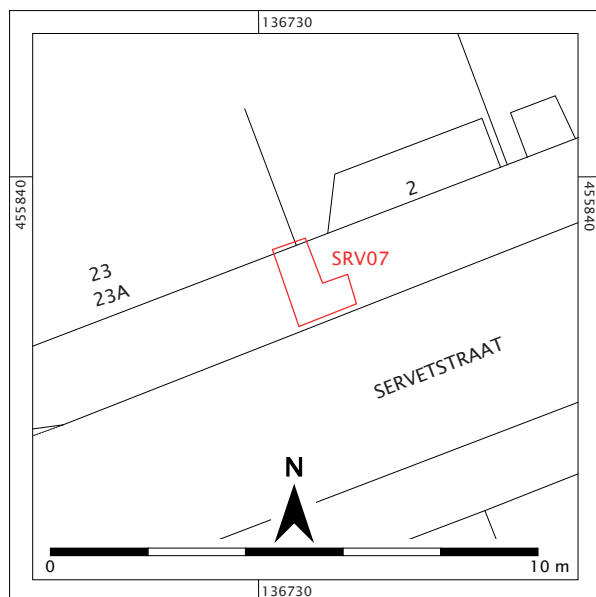

5 Archeologische waarneming SRV07 Servetstraat 2

5.1 Inleiding

Ter hoogte van de Servetstraat 2 zijn graafwerkzaamheden uitgevoerd in het kader van een nieuwe huisaansluiting voor de gasleiding (afb. 5.1). Deze graafwerkzaamheden zijn archeologisch begeleid omdat de locatie binnen de grenzen van het beschermd archeologisch rijksmonument Domplein ligt.

In de Servetstraat voor huisnummer 2 werd tijdens de archeologische waarneming een kijkgat gegraven direct voor de toegangsdeur van huisnummer 2. Het gat was circa 0,8 meter diep en 1,5 bij 1 meter groot (afb. 5.2).

Afb. 5.1 De ligging van het kijkgat ter hoogte van de Servetstraat 2.

5.2 Uitgevoerde werkzaamheden archeologische waarneming

Tijdens het graven bleek dat direct onder een dunne laag cunetzand een bitumen laag aanwezig was. Dit was de afdeklaag van een gewelf behorend bij de kelder van het hoekpand Oudegracht / Servetstraat waar nu de coffeeshop is gevestigd. Het gewelf liep ruim een halve meter door onder de straat. Naast het gewelf is de grond aan de straatzijde weggegraven om de hoofdleiding van het gas op te zoeken. Langs het gewelf lagen allerlei leidingen, waaronder ook de hoofdgasleiding. Op deze hoofdgasleiding was een aansluiting voor de gasleiding gemaakt. In hoeverre dit de gasleiding voor de coffeeshop of voor Servetstraat 2 betrof, was echter niet duidelijk.

Tijdens het vrij leggen van de leidingen werd een gasgeur waargenomen, vermoedelijk door een lek in de gasleiding. De werkzaamheden zijn daarom stilgelegd en het kijkgat is weer dichtgemaakt.

Tijdens de graafwerkzaamheden zijn geen archeologisch relevante sporen of vondsten waargenomen. De bodemopbouw bestond uit cunetzand met een bijmenging van puin. Behalve de bovenzijde van het gewelf is verder geen ander muurwerk gezien.

Vanwege de onduidelijkheid over welke gasaansluiting de juiste voor de Servetstraat 2 is en de aanwezigheid van zeer veel kabels en leidingen die vervanging van de huisaansluiting bemoeilijken, is door de opdrachtgever besloten de vervangingswerkzaamheden niet uit te voeren.

Datum van uitvoering	1 en 29 april 2019
Plaats / Toponiem	Servetstraat 2 te Utrecht
Projectcode	SRV07
Hoekcoördinaten plangebied	136729,455838/136728,455840/136732,455841/136735,455840
Archeologische beleidskaart Gemeente Utrecht	Beschermd archeologisch Rijksmonument (Rijksmonumentnummer 53109, AMK-nummer 12314)
Oppervlakte onderzoeksgebied	<5 m ²
Grondgebruik tijdens waarneming	Openbare weg, bestraat
Aanleiding / voorgenomen bodemingrepen	Vervanging huisaansluiting door Stedin
Archismelding	458510100
NAP-hoogte maaiveld	4,55 meter +NAP

Tabel 5.1 Overzicht van de administratieve gegevens van het project SRV07.

Afb. 5.2 Het kijkgat in de Servetstraat (foto richting het westen).

5.3 Beantwoording onderzoeksvragen

Tijdens de waarneming zijn geen archeologische resten aangetroffen. Hierdoor kunnen twee vragen uit het PvE beantwoord worden.²¹

1. Zijn er archeologische resten in het tracé aanwezig? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie van de archeologische resten (horizontaal en verticaal)? Zo nee, hoe kan de afwezigheid verklaard worden?

Nee, er zijn geen archeologisch resten aanwezig. Binnen het te ontgraven gebied kon, conform het PvE, muurwerk uit de zevende tot elfde eeuw worden verwacht. Dit is niet aangetroffen door de aanwezigheid van de vele kabels en leidingen. Daarnaast liep het gewelf van de kelder van het pand aan de Oudegracht vanuit de gevel zeker 0,5 meter door tot onder de straat.

2. Wat is de mate van de verstoring door (sub)recente activiteiten zoals het leggen van kabels en leidingen?

De mate van verstoring door kabels en leidingen is in de eerste meter onder maaiveld in dit deel van de Servetstraat groot. Er zijn geen archeologische resten meer aanwezig. Dat sluit echter niet uit dat onder de verstoring van kabels en leidingen nog wel archeologische resten aanwezig kunnen zijn.

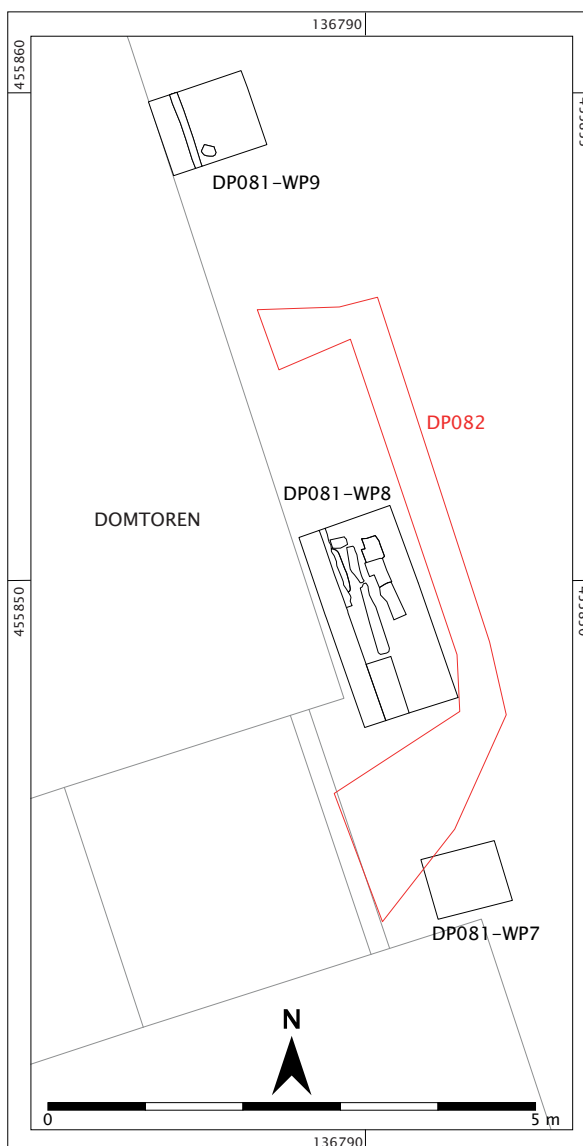
6 Archeologische waarneming Bouwaansluiting Stedin Domplein (DP082)

6.1 Inleiding

Ter hoogte van de Domtoren (oostzijde) zijn graafwerkzaamheden uitgevoerd in verband met de aanleg van een tijdelijke elektriciteitsaansluiting voor de restauratiewerkzaamheden van de Domtoren. De sleuf was 0,35 meter breed en zeven meter lang (afb. 6.1). Aan de zuidzijde is de sleuf breder en sloot aan op het transformatorhuis van Stedin ten zuiden van de Domtoren. Ter hoogte van de oostmuur, zuidelijk van de doorgang, is een tijdelijke elektriciteitskast geïnstalleerd waar de kabel op werd aangesloten. Deze graafwerkzaamheden zijn archeologisch begeleid omdat de locatie binnen de grenzen van het beschermd archeologisch rijksmonument Domplein ligt.

Op basis van kaartmateriaal bleek dat bij de graafwerkzaamheden muurresten van het romaanse atrium en de gotische kerk kunnen worden aangetroffen (afb. 6.2). Deze muurresten waren bij voorgaande ingrepen al vanaf 0,3 meter – maaiveld aangetroffen. Aan de zuidzijde van de toren is de archeologische verwachting lager, hier is in de jaren 30 van de vorige eeuw reeds onderzoek uitgevoerd voor de bouw van het ontvangstgebouw en zijn vermoedelijk geen resten meer aanwezig.

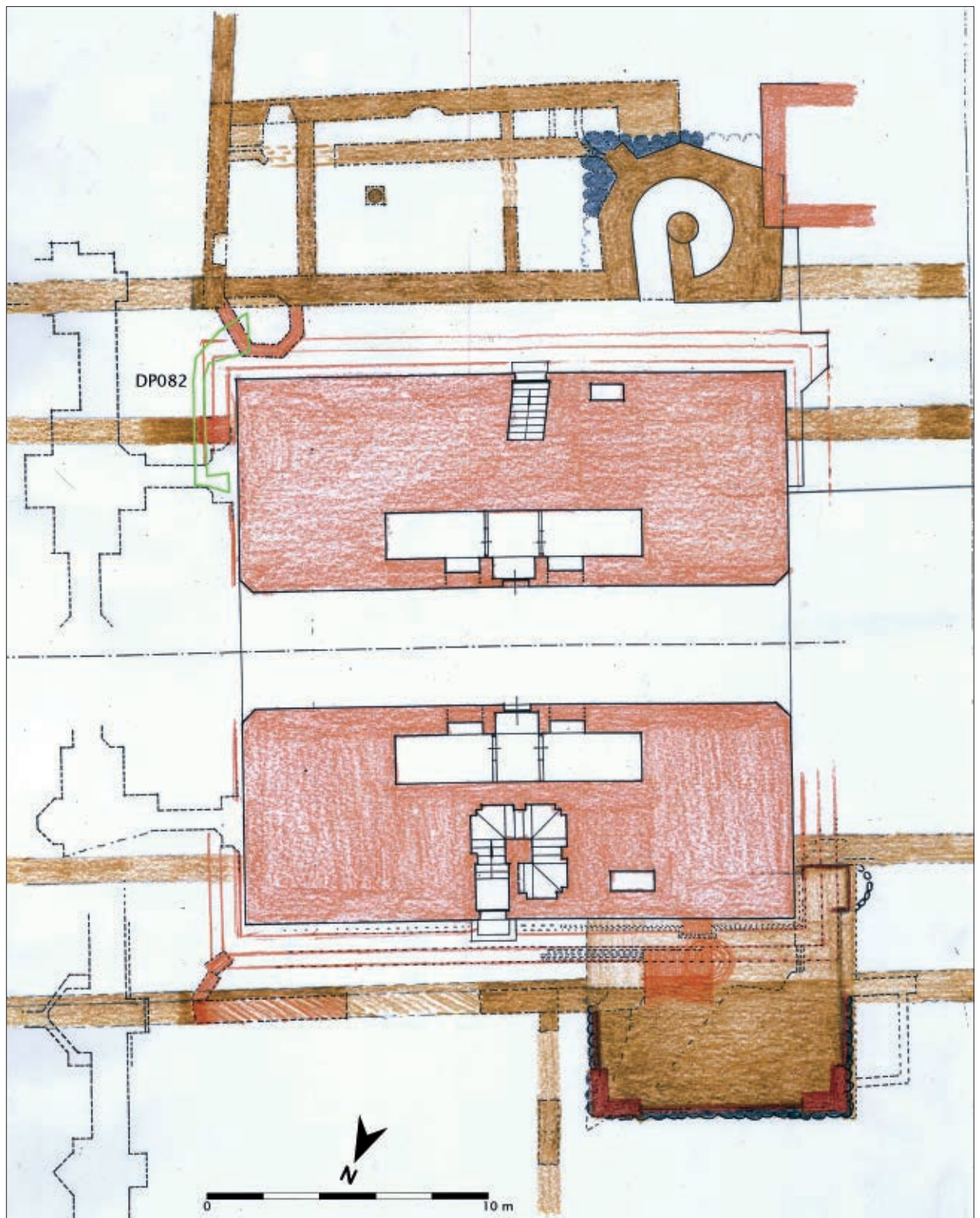
De kabelsleuf ten oosten van de Domtoren zou grotendeels in de zone liggen waar in 2013 een begeleiding heeft plaatsgevonden voor het verleggen van kabels en leidingen.²² Daarbij zijn muurwerk van het romaanse atrium en de koppelfunderingen tussen de kerktoren en de gotische kerk aangetroffen, deze zijn in situ bewaard waarbij alle kabels en leidingen over het muurwerk zijn geleid, (afb. 6.3). Tevens lagen twee begravingen in de sleuf, deze zijn geborgen en niet meer aanwezig.

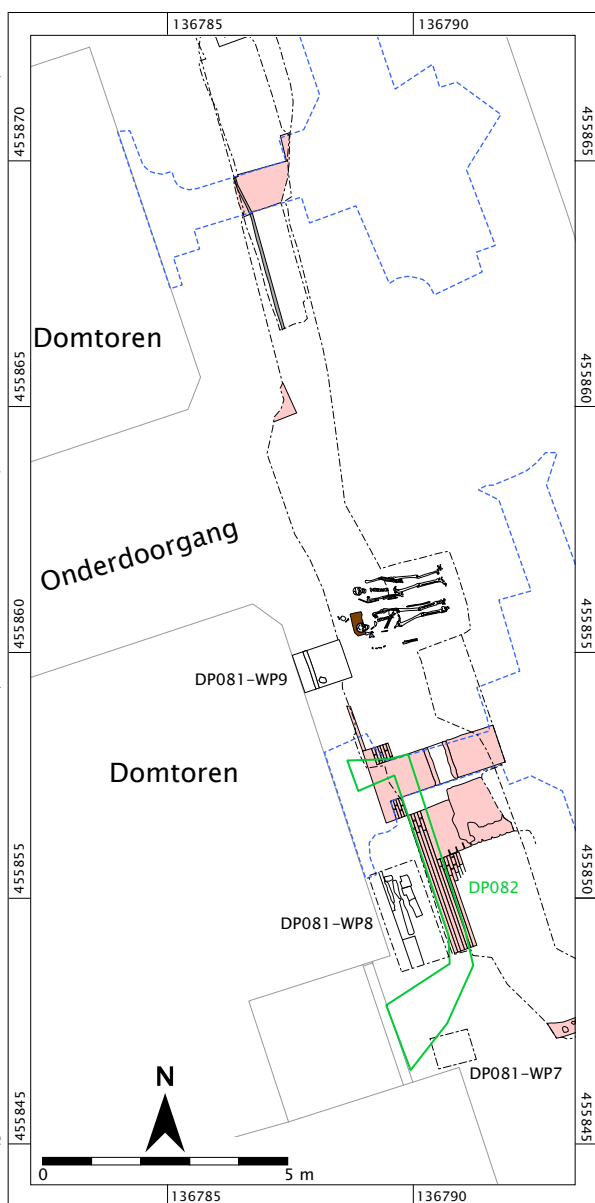
Afb. 6.1 De ligging van de sleuf van de tijdelijke bouwaansluiting op het Domplein.

Datum van uitvoering	23 juli 2019
Plaats / Toponiem	Domplein, Utrecht, Tijdelijke bouwaansluiting Domplein Utrecht
Projectcode	DP082
Hoekcoördinaten plangebied	136789,455853/136790,455853/136791,455849/136790,455846
Archeologische beleidskaart Gemeente Utrecht	Beschermd archeologisch Rijksmonument (Rijksmonumentnummer 53109, AMK-nummer 12314)
Oppervlakte onderzoeksgebied	<5 m ²
Grondgebruik tijdens waarneming	Onderdeel bouwlocatie onderaan Domtoren
Aanleiding / voorgenomen bodemingrepen	Aanleg tijdelijke bouwaansluiting voor restauratiewerkzaamheden Domtoren
Archismelding	4722910100
NAP-hoogte maaiveld	5,62 meter +NAP

Tabel 6.1 Overzicht van de administratieve gegevens van het project DP082.

Afb. 6.2. Overzicht van het aangetroffen muurwerk rondom de Domtoren bij de opgravingen in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. Beige = tufsteen, donkerrood = rode zandsteen, oranje-rood = baksteen, grijs = halfronde gehakte schijven hergebruikte natuursteen (Bron: De Kam, Kipp en Claessen 2014, 129).

Afb. 6.3 Het onderzoek DP082 (groene lijn) geprojecteerd op een uitsnede van de allesporenkaart van het project DP029 'Domplein Kabels en Leidingen' (naar Hoegen in prep.). De blauwe lijn geeft de verdwenen delen van de Domkerk weer.

Situatie tijdens start archeologische waarneming

Na het verwijderen van de bestrating werd de sleuf handmatig gegraven. De diepte van de sleuf was circa 0,6 meter onder maaiveld (bodemplag op 5,02 meter +NAP).

6.2 Uitgevoerde werkzaamheden archeologische waarneming

Tijdens het graven bleek dat direct onder de bestrating cunetzand aanwezig was (zie afb. 6.4). In het zand lag heren der baksteenpuin. Op circa 0,6 meter onder maaiveld lagen kabels in de ondergrond, de tijdelijke kabel aansluiting is op deze kabels gelegd.

Tijdens de graafwerkzaamheden zijn geen archeologisch relevante sporen of vondsten waargenomen. Er waren geen fundamente in de ondergrond meer aanwezig. De bodemopbouw bestond uit cunetzand met een bijmenging van puin. De sleuf voor de tijdelijke aansluiting lag vermoedelijk dicht tegen de Domtoren aan dan de kabelsleuven die in 2013 zijn begeleid. Blijkbaar zijn eventuele fundamente tijdens de aanleg van deze kabels langs de toren al weggehaald.

6.3 Beantwoording onderzoeksvragen

Tijdens de waarneming zijn geen archeologische resten aangetroffen. Hierdoor kunnen twee vragen uit het PvE beantwoord worden.²³

1. Zijn er archeologische resten in het tracé aanwezig? Zo ja, wat is de aard, omvang, datering, herkomst, fysieke kwaliteit en locatie van de archeologische resten (horizontaal en verticaal)? Zo nee, hoe kan de afwezigheid verklaard worden?

Nee, er zijn geen archeologische resten aanwezig. Binnen het te ontgraven gebied kon, conform het PvE, muurwerk uit de zevende tot elfde eeuw worden verwacht. Dit is niet aangetroffen door de aanwezigheid van de vele kabels en leidingen.

Afb. 6.4 Overzicht van de sleuf, richting het zuiden.

2. Wat is de mate van de verstoring door (sub)recente activiteiten zoals het leggen van kabels en leidingen?

De mate van verstoring door kabels en leidingen is in de eerste meter onder maaiveld groot. Tot circa 1,5 meter ten oosten van de toren zijn muurresten die gerelateerd konden worden aan de romaanse en gotische fase weg, vermoedelijk bij de aanleg van de kabels die onderin de sleuf lagen. Dit sluit echter niet uit dat onder de verstoring van kabels en leidingen nog wel archeologische resten aanwezig kunnen zijn.

7 Conclusie

In deze rapportage zijn vier onderzoeken besproken die tussen 2018 en 2019 hebben plaatsgevonden op het Domplein. In twee onderzoeken (DP082 en SRV07) zijn geen archeologische resten aangetroffen. In verschillende werkputten rondom de Domtoren (DP081) zijn echter wel archeologische resten waargenomen waaruit blijkt dat elke bodemingreep op het Domplein potentieel archeologie aan het licht kan brengen of zelfs in gevaar brengt. Opvallend daarbij was dat muurresten al vrij direct onder het maaiveld aanwezig kunnen zijn. Uit de onderzoeken is - niet voor de eerste keer - gebleken dat het belangrijk is alle werkzaamheden op en rondom het Domplein archeologisch te begeleiden.

Tijdens de onderzoeken zijn restanten van de romaanse Maartenstoren, de noordwestmuur van de gotische Domkerk, de voet van de Domtoren en recente kabelgoten in beeld geweest. Dit heeft niet direct tot nieuwe inzichten geleid, maar juist bevestigd wat reeds vermoed werd. Wel bleek dat diverse funderingsresten nog goed bewaard zijn gebleven, dat was vóór deze onderzoeken niet voor alle funderingen bekend. Op basis van foto's uit de jaren 30 van de vorige eeuw kon gereconstrueerd worden welk gedeelte van het fundament van de Maartenstoren in het zicht is geweest. Verder was reeds bekend dat het terrein aan de westzijde van de Domtoren lager lag en dus slechts één zandstenen plintlaag bezit en wijkt ook de datering van de muur van de Domkerk niet af van het beeld dat al bestond. Toch is ook het bevestigen van bestaande theorieën een belangrijk onderdeel van archeologisch onderzoek.

Bij de kleine waarnemingen en onderzoeken is echter ook nieuwe informatie tevoorschijn gekomen. Zo was nog niet eerder waargenomen dat men bij de bouw van de Domkerkfundering gebruik heeft gemaakt van hergebruikte bakstenen. Ook de plintlaag aan de oost- en westzijde van de Domtoren is niet eerder zo systematisch in kaart gebracht. Ten slotte werd een sarcofaagfragment met een visgraatmotief gevonden waarvan de secundaire functie nog steeds een raadsel is. Zodoende kan gesteld worden dat zelfs deze kleine onderzoeken hun bijdrage leveren aan de kennisvermeerdering over de historie van Utrecht.

Noten

- 1 Kloosterman en Hoegen 2015.
- 2 Koster 2019.
- 3 Berendsen 1982.
- 4 Van Dinter 2017.
- 5 Kloosterman en Hoegen 2015, 9.
- 6 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 17.
- 7 Kloosterman en Hoegen 2015, 10.
- 8 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 25.
- 9 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 34.
- 10 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 36.
- 11 Overzichtstekening van funderingen gevonden bij verschillende ontgravingen 1929-1930, Interne documentatie Erfgoed Utrecht.
- 12 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 207, 209.
- 13 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 207, 212.
- 14 Koster 2019.
- 15 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 129.
- 16 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 132.
- 17 Persoonlijke communicatie F. Kipp, voormalig bouwhistoricus gemeente Utrecht.
- 18 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 128.
- 19 Persoonlijke communicatie R.J. Stöver.
- 20 Koster 2019.
- 21 Koster 2019.
- 22 Hoegen in prep.
- 23 Koster 2019.

Literatuur

- Arkema, M. 2019, *Plan van Aanpak Domplein 21 Utrecht (DP082)*, Utrecht.
- Berendsen, H.J.A. 1982, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht – een fysisch-geografische studie*, Utrechtse Geografische Studies 25, Utrecht.
- Dinter, M. van 2017, *Living along the Limes. Landscape and settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval times*, Utrecht studies in earth sciences 135, Utrecht.
- Hoegen, R.D. (in prep), *Opgravingen Domplein*, Utrecht.
- Kam, R. de, F. Kipp en D. Claessen 2014, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht.
- Kloosterman, R.J.P. en R.D. Hoegen, 2015, *Domplein revisited. Deel 1: Een proefopgraving in Van Giffens werkput XIX. Deel 2: Technische rapportage. Mogelijkheden en risico's bij de realisatie van Schatkamer II naar aanleiding van het archeologische proefsleufonderzoek, zomer 2011*, Basisrapportage archeologie Gemeente Utrecht 64, Utrecht.
- Koster, C. 2019, *Programma van Eisen (Landbodems) Domplein Utrecht (DP080)*, Utrecht.

Bijlage 1 Bouwhistorische waarneming muurwerk van de Domkerk

Mark Bimmel

Tijdens graafwerkzaamheden is een klein gedeelte van de fundering van de westelijke gevel van het ingestorte schip aangetroffen. Het gaat om een fragment van enkele meters lengte aan de noordelijke zijde van die westelijke gevel. Op 4 december 2018 heeft een korte bouwhistorische waarneming plaatsgevonden. De gegraven sleuf sloot aan op de bakstenen van de fundering of plint van de voormalige gevel. Hierdoor waren de west- en oostzijde van het muurwerk niet zichtbaar. Het muurwerk betrof mogelijk niet de gehele breedte van de fundering of gevel. Op enkele oude afbeeldingen is een vrij groot blokverband (afb.: middelste afbeelding) te zien wat kan betekenen dat het natuurstenen blokken zijn die als afwerking waren toegepast van de plint van de gevel.

De zichtbare breedte was tenminste 111 centimeter en zal breder zijn aan de oostelijke kant. Aan de westelijke zijde was de bovenste laag bakstenen zichtbaar, die met de kopse zijde naar het westen liggen. Dit lijkt de begrenzing, maar het ligt meer voor de hand dat het de overgang van het metselwerk naar de natuurstenen gevelbekleding is. Aan de andere zijde liggen eveneens de stenen in dezelfde richting, al bevindt zich nog meer metselwerk onder het niet afgegraven deel aan deze oostelijke zijde. Tussen de voorgenoemde laag en de buitenste laag liggen de stenen in een willekeurige richting, waarbij de voegen niet altijd aansluiten op de voegen tussen de strekken van de rijen aan de westelijk en oostelijke zijden. De bakstenen hebben voor het grootste deel een orangerode kleur met enkele gelige stenen. De mortel is licht tot donker grijs met een korrelige structuur en met een enkel mosselschelp ertussen.

De volgende baksteenformaten zijn gemeten;

Bij A; 27 x 13 x 7 centimeter, 30 x 14 x 6,5 centimeter en een 3-lagenmaat van circa 27 centimeter.

Bij B; regelmatige breedtes van 13 centimeter en lengtes van 27 centimeter.

Bij C; 2 keer 27 x 14 x 6,5 centimeter.

Afb. 1 Het restant van de noordwestmuur van de gotische Domkerk gezien vanuit het westen, geschilderd door H. Saftleven.

Afb. 2 Een deel van het muurwerk gezien vanuit het westen.

Afb. 3 De drie segmenten waarvan baksteenformaten genomen zijn, gezien vanuit het zuiden.

Colofon

Uitgave:

Erfgoed gemeente Utrecht © 2020

Redactie:

Herre Wynia, F. Brounen (RCE)

Eindredactie:

Rianne Pruis

Vormgeving:

Eric van Wieren

Datum:

Juli 2020

Meer informatie:

Erfgoed gemeente Utrecht

Telefoon 030 286 0000

E-mail erfgoed@utrecht.nl

erfgoed.utrecht.nl